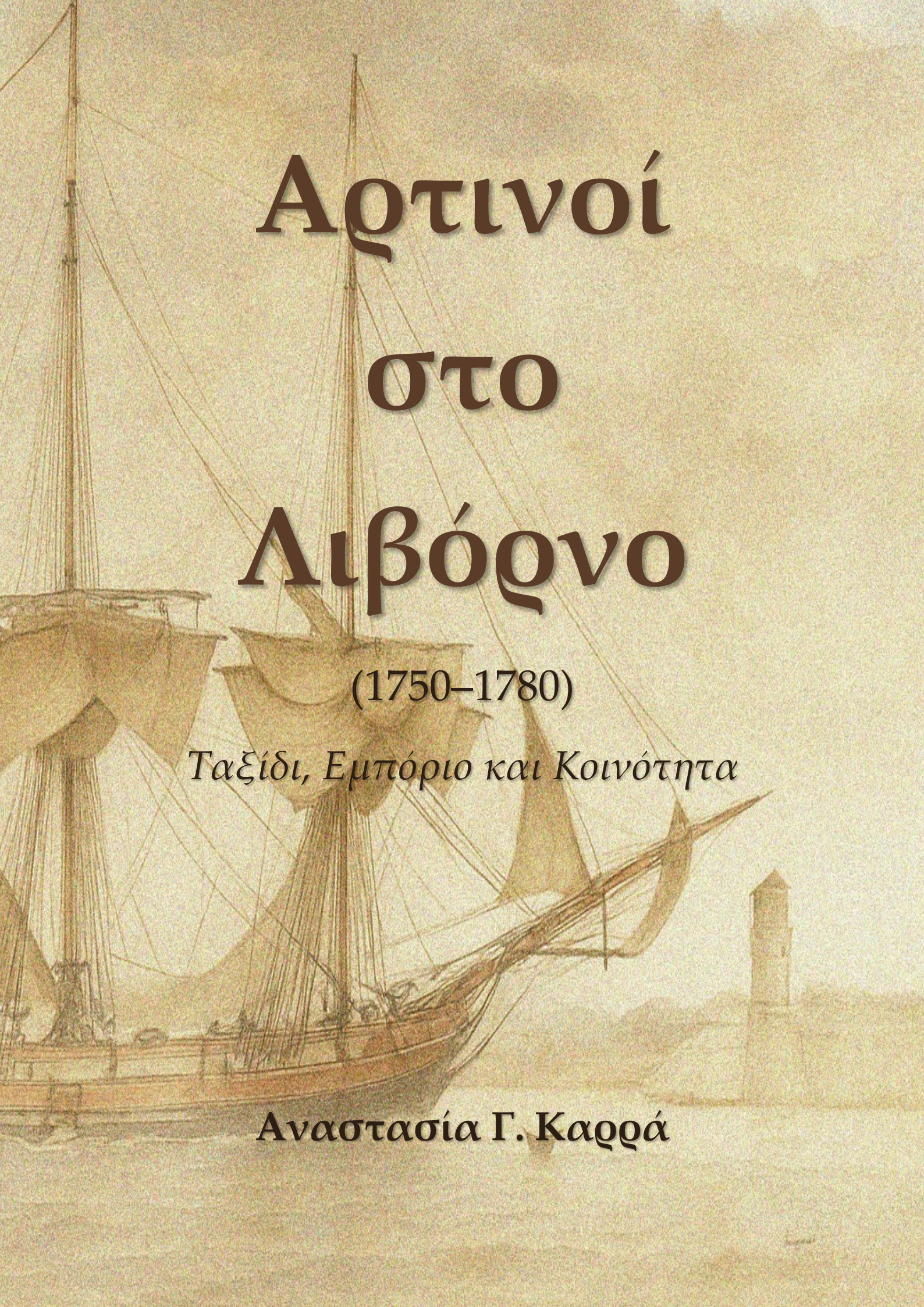

Αρτινοί στο Λιβόρνο

(1750–1780)

Ταξίδι, Εμπόριο και Κοινότητα

Αναστασία Γ. Καρρά

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 – Η Άρτα και οι δρόμοι προς το Λιβόρνο

- 1.1. Το Λιβόρνο ως κόμβος της Μεσογείου
- 1.2. Η παρουσία των Ελλήνων εμπόρων τον 18ο αιώνα
- 1.3. Γιατί η Άρτα: μια τοπική ιστορία μέσα στα μεσογειακά δίκτυα
- 1.4. Πηγές της έρευνας – Το Registro της Nazione Greca (1760–1763)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 – Το ιστορικό και εμπορικό πλαίσιο στο Λιβόρνο (18ος αιώνας)

- 2.1. Το Λιβόρνο ως ελεύθερο λιμάνι και τόπος διαμετακομιστικού εμπορίου
- 2.2. Οι Livornine και οι συνέπειές τους για τους αλλοδαπούς εμπόρους
- 2.3. Δίκτυα, προϊόντα και οργάνωση της ελληνικής δραστηριότητας
 - 2.3.1. Προϊόντα που διακινούνταν
 - 2.3.2. Μορφές οργάνωσης της ελληνικής δραστηριότητας

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 – Το ταξίδι από την Άρτα στο Λιβόρνο (1760–1777)

- 3.1. Γενικό πλαίσιο: Ιόνιο – Δυτική Ελλάδα – Λιβόρνο
- 3.2. Η διαδρομή Άρτα – Πρέβεζα – Σαλαώρα – Ιόνιο – Λιβόρνο
- 3.3. Τα καταγεγραμμένα δρομολόγια της Άρτας προς το Λιβόρνο (1757–1777)
- 3.4. Τύποι πλοίων στα δρομολόγια Άρτας – Λιβόρνο
- 3.5. Τι εξήγαγε η Άρτα
- 3.6. Λαγοτόμαρα, κάλπες και τεχνίτες: η παραγωγική βάση της αρτινής εξαγωγής
 - 3.6.1. Το μάλλινο υφαντό και η παραγωγή
 - 3.6.2. Λαγοτόμαρα: η πρώτη ύλη
 - 3.6.3. Καποτάδες και διφθεροποιοί
 - 3.6.4. Σημασία για το αρτινό εμπόριο
- 3.7. Πώς ταξίδευε ένας Αρτινός έμπορος (1760–1770)

3.8. Ο Αργύρης Βρετός: ο άνθρωπος-κλειδί

3.9. Η Σαλαώρα – το επίνειο της Άρτας

3.9.1. Το Λουτράκι – δευτερεύον επίνειο του Αμβρακικού

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 – Οι Αρτινοί στο Λιβόρνο (1760–1780)

4.1. Το Registro της Nazione Greca ως πηγή για τους Αρτινούς

4.2. Τα ονόματα των Αρτινών στο Registro (1760–1763)

4.3. Κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των Αρτινών εμπόρων

4.3.1. Έμποροι και διακινητές προϊόντων

4.3.2. Τεχνίτες και ναυτικοί

4.3.3. Μαθητευόμενοι και υπάλληλοι (garzoni)

4.3.4. Μεσάζοντες – μικροπράκτορες – διαπραγματευτές

4.4. Η κοινότητα των Ελλήνων και των Ηπειρωτών στο Λιβόρνο

4.4.α. Η ελληνική συνοικία

4.4.β. Οι δύο ορθόδοξοι ναοί

4.4.γ. Η «Συνάδελφος» των Ελλήνων Ορθοδόξων

4.4.δ. Σχέσεις με Ραγουζινούς και νησιώτες

4.5. Η περίπτωση του Θεοδωρή Μπέτζου: ένας Αρτινός πρόκριτος

4.6. Ο Ανδρέας Λουριώτης και η οικογένειά του

4.6.1. Α' Γενιά: Νικόλαος και Χριστόδουλος Λουριώτης

4.6.2. Β' Γενιά: Ανδρέας Λουριώτης

4.6.2.1. Ο Λουριώτης και η Nazione Greca

4.6.2.2. Το Λιβόρνο ως «σχολείο» πολιτικής

4.6.2.3. Ο ρόλος του στα Δάνεια του Λονδίνου

4.6.3. Γ' και Δ' Γενιά: συμμετοχή στη δημόσια διοίκηση

4.6.3.1. Επαμεινώνδας Λουριώτης

4.6.3.2. Νικόλαος Επαμεινώνδα Λουριώτης

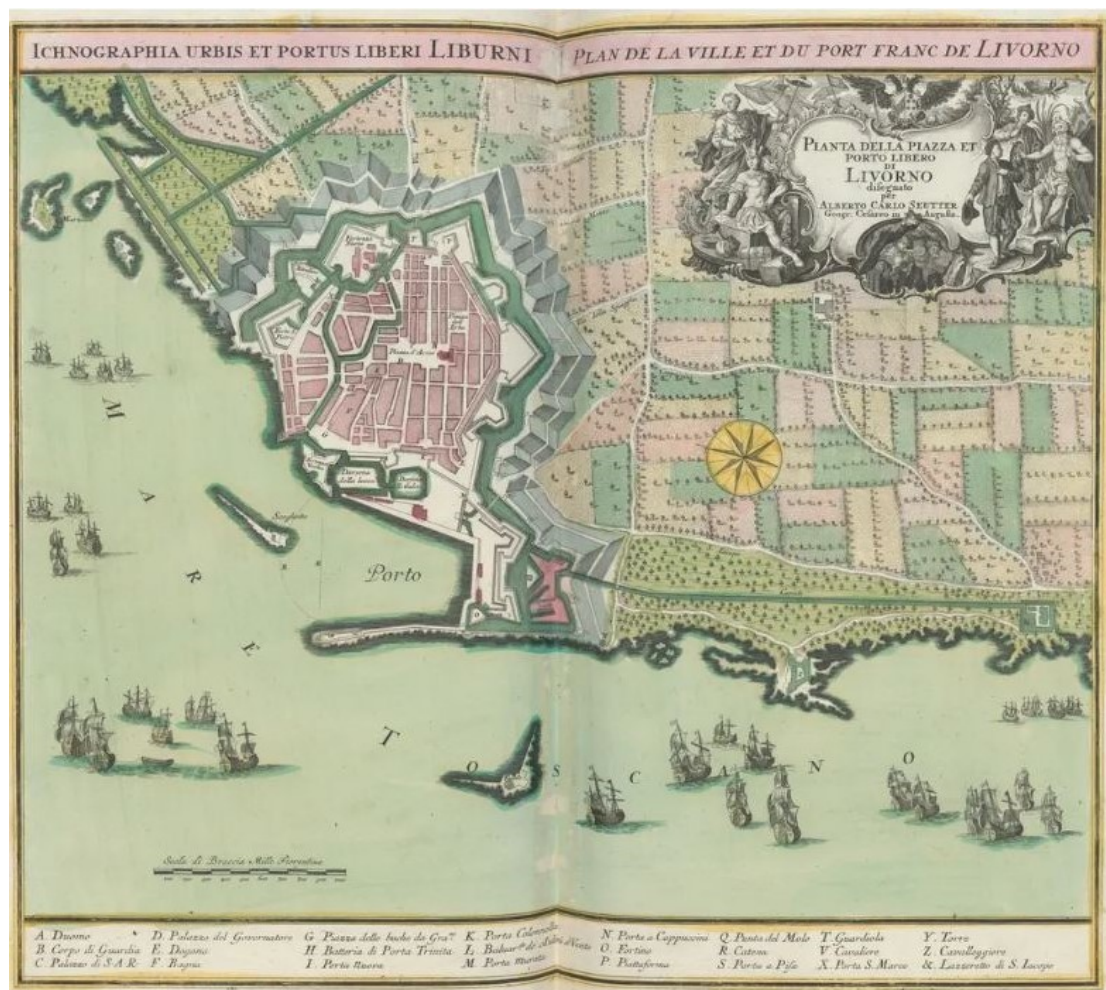
ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Εικονογραφικό υλικό

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Πολεοδομικό και οχυρωματικό σχέδιο της Λιβόρνο (*Pianta della Piazza e Porto di Livorno*), τέλη 17ου αιώνα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία της Άρτας τον 18ο αιώνα είναι γεμάτη δρόμους που ξεκινούν από τα βουνά της Ηπείρου και καταλήγουν στη Μεσόγειο. Ένας από αυτούς τους δρόμους οδηγεί και στο Λιβόρνο, το μεγάλο ελεύθερο λιμάνι της Τοσκάνης, όπου συναντιούνται έμποροι από όλη την Ανατολή και τη Δύση. Ανάμεσά τους βρίσκονται και άνθρωποι από την Άρτα· πρόσωπα που η ιστοριογραφία έχει αφήσει, μέχρι σήμερα, σχεδόν αθέατα.

Η μελέτη που ακολουθεί επιχειρεί να φέρει στο φως αυτή την άγνωστη παρουσία. Βασίζεται σε δύο κύριες πηγές: στο Registro της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνο (1760–1763) και στη σημαντική έρευνα της Δ. Βλάμη για το ελληνικό εμπόριο στην Τοσκάνη. Μέσα από αυτές προσπαθούμε να γνωρίσουμε όχι μόνο τα ονόματα, αλλά και τον κόσμο που κουβαλούσαν μαζί τους οι Αρτινοί και οι Ηπειρώτες έμποροι: τα εμπορεύματα, τις διαδρομές, τις δουλειές, τις μικρές και μεγάλες ιστορίες που συνδέουν την Άρτα με το Λιβόρνο και την ευρωπαϊκή αγορά.

Σκοπός της εργασίας δεν είναι να μιμηθεί τον αυστηρό ακαδημαϊκό λόγο, αλλά να μιλήσει καθαρά και τεκμηριωμένα στον σημερινό αναγνώστη — και ιδιαίτερα σε όσους θέλουν να ανακαλύψουν πλευρές της τοπικής ιστορίας που συνήθως μένουν έξω από τα σχολικά βιβλία.

Αν κάτι ελπίζει να προσφέρει το κείμενο που ακολουθεί, είναι μια πιο καθαρή εικόνα για το πώς η Άρτα, μια πόλη της ηπειρωτικής ενδοχώρας, συμμετείχε στα εμπορικά δίκτυα της Μεσογείου, αλλά και για τους ανθρώπους που, μέσα σε έναν κόσμο ταξιδιών, κινδύνων και ευκαιριών, έφτασαν μέχρι το Λιβόρνο.

Αναστασία Γ. Καρρά

Άρτα, Δεκέμβριος 2025

Η στρατηγική θέση του Λιβόρνο, ανάμεσα στην ιταλική χερσόνησο, τη Γαλλία και τις ακτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το κατέστησε σημείο συνάντησης προϊόντων της Ανατολής με τα βιοτεχνικά είδη της Δυτικής Ευρώπης. Από τα λιμάνια της Ηπείρου, της Πελοποννήσου και του Αιγαίου κατέφθαναν αγροτικά προϊόντα και πρώτες ύλες, ενώ από τη Γένοβα, τη

Λιόν και τη Φλωρεντία διακινούνταν υφάσματα, μεταποιημένα είδη και πολύτιμα προϊόντα ευρωπαϊκής παραγωγής.

Η πόλη λειτουργούσε έτσι ως τόπος όπου συναντιούνταν, συνεργάζονταν αλλά και ανταγωνίζονταν έμποροι από την Ιταλία, τον ελληνορθόδοξο χώρο, τους Εβραίους της Σεφαραδικής διασποράς, εμπόρους από τη Βενετία, τη Δαλματία, ακόμη και τη βόρεια Ευρώπη. Αυτή η ατμόσφαιρα πολυεθνικότητας και εμπορικής κινητικότητας υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη των δικτύων που συνέδεσαν τη Δυτική Μεσόγειο με την οθωμανική ενδοχώρα.

Εικ. 2. Αποψη του παλιού λιμανιού του Λιβόρνο με τον φάρο της Fortezza Vecchia. Χαρακτικό του 18ου αιώνα που αποδίδει την είσοδο του λιμένα και τα αμυντικά του έργα, πριν από τις μεγάλες παρεμβάσεις του 19ου αιώνα.

Για τους ανθρώπους της Ηπείρου —και ειδικά για όσους ξεκινούσαν από την Άρτα— το Λιβόρνο αποτέλεσε ένα από τα πιο προσιτά και ενεργά κέντρα εμπορίου της εποχής: μια πύλη προς τη δυτική Μεσόγειο, αλλά και ένας τόπος όπου μπορούσαν να αξιοποιήσουν τα τοπικά προϊόντα και τη γνώση των εμπορικών διαδρομών της Ανατολής.

❖ 1.2. Η παρουσία των Ελλήνων εμπόρων τον 18ο αιώνα

Η ελληνική παρουσία στο Λιβόρνο έχει βαθιές ρίζες, ήδη από τον 17ο αιώνα, όμως η πραγματική της άνθηση σημειώνεται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Σε αυτή την περίοδο οι εμπορικές ροές ανάμεσα στην οθωμανική ενδοχώρα και τη δυτική Μεσόγειο αυξάνονται εντυπωσιακά,

και οι Έλληνες έμποροι αποκτούν ολοένα πιο σημαντικό ρόλο στη διακίνηση προϊόντων από και προς την Ανατολή.

Όπως δείχνει η μελέτη της Δέσποινας Βλάμη, το Λιβόρνο λειτουργεί ως ιδανική βάση για αυτούς τους εμπόρους:

- ένα λιμάνι με φορολογικά προνόμια,
- θρησκευτική ανοχή,
- εμπορική ελευθερία και
- ένα σταθερό πλαίσιο κανόνων που προσέφερε ασφάλεια στις συναλλαγές.

Μέσα σε αυτό το περιβάλλον αναπτύσσεται η *Nazione Greca*, η οργανωμένη ελληνορθόδοξη κοινότητα της πόλης. Με τον ναό της, το νεκροταφείο της, τα καταστατικά της και τα αρχεία της, η κοινότητα αυτή αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τους διερχόμενους αλλά και τους μόνιμα εγκατεστημένους Έλληνες.

Εικ. 3. Η *barrière* του λιμανιού και η αρχή της οδού *Ferdinanda* (μετέπειτα *via Vittorio Emanuele II*). Παλαιά καρτ ποστάλ που αποτυπώνει τον πιο ζωντανό άξονα εισόδου στο Λιβόρνο, εκεί όπου κατέληγαν οι έμποροι και τα πληρώματα προερχόμενα από την Ανατολή. Πηγή: *Bibliotheca Labronica, Porto*, inv. 995. (ανατύπωση στο έργο της Δ. Βλάμη).

Οι έμποροι που φτάνουν στο Λιβόρνο προέρχονται από πολλά μέρη του ελληνορθόδοξου κόσμου: από τα Ιόνια, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τα νησιά του Αιγαίου, αλλά και τις παρυκίες της Βενετίας και της Δαλματίας. Άλλοι μένουν στην πόλη για χρόνια, άλλοι περνούν για μία μόνο εμπορική

αποστολή, καταγράφοντας όμως πάντα την παρουσία τους στα βιβλία της κοινότητας.

Ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους συναντάμε και αρκετούς από την Ήπειρο και την Άρτα. Η δική τους παρουσία θα αποτελέσει το επίκεντρο της παρούσας μελέτης, καθώς επιτρέπει να φωτιστούν οι εμπορικές διαδρομές, οι πρώτες ύλες και τα προϊόντα που συνδέουν την ηπειρωτική ενδοχώρα με το μεγάλο τοσκανικό λιμάνι.

1.3. Γιατί η Άρτα: μια τοπική ιστορία μέσα στα μεσογειακά δίκτυα

Η περίπτωση της Άρτας έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον: παρότι βρίσκεται στην καρδιά της ηπειρωτικής ενδοχώρας, συνδέεται άμεσα με τα παράλια του Αμβρακικού και, μέσω αυτών, με τα εμπορικά δίκτυα της δυτικής Μεσογείου. Ωστόσο, η συμμετοχή της στην ευρύτερη εμπορική κίνηση του 18ου αιώνα έχει μείνει σε μεγάλο βαθμό στη σκιά μεγαλύτερων κέντρων, όπως τα Ιωάννινα ή η Πρέβεζα.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να αναδείξει αυτήν τη λιγότερο γνωστή πλευρά της αρτινής ιστορίας. Μέσα από τα αρχεία του Λιβόρνο και τις σχετικές ιστορικές μελέτες, παρακολουθούμε ανθρώπους που ξεκινούν από την Άρτα και την ευρύτερη περιοχή της και ταξιδεύουν ως το μεγάλο τοσκανικό λιμάνι, μεταφέροντας μαζί τους προϊόντα, εμπειρίες και σχέσεις εμπιστοσύνης που είχαν διαμορφωθεί στην οθωμανική ενδοχώρα.

Πρόκειται κατά κύριο λόγο για μικρομεσαίους εμπόρους και μετακινούμενους επαγγελματίες, που δεν ανήκαν σε κάποια “εμπορική ελίτ”, αλλά αποτελούσαν ζωντανό και κινητικό κομμάτι της τοπικής οικονομίας. Η διαδρομή τους προς τη Μεσόγειο μας βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα πώς οι ορεινές και ημι-ορεινές κοινωνίες της Ηπείρου εντάσσονταν στα διεθνή κυκλώματα εμπορίου της εποχής.

Ανιχνεύοντας τα βήματα αυτών των ανθρώπων, μπορούμε να φωτίσουμε όχι μόνο το ποιοι έφτασαν στο Λιβόρνο, αλλά και το πώς συνδέονταν οι τοπικές κοινότητες της Άρτας με τις μεγάλες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές του 18ου αιώνα.

1.4. Πηγές της έρευνας — το Registro της Nazione Greca (1760–1763)

Η βασική πηγή της παρούσας μελέτης είναι το Registro της Nazione Greca του Λιβόρνο —το μητρώο της ελληνικής κοινότητας— που καλύπτει, ανάμεσα σε άλλα, την τριετία 1760–1763. Πρόκειται για χειρόγραφο κατάστιχο, οργανωμένο σε σύντομα μηνιαία δελτία, όπου καταγράφονται οι διερχόμενοι ή μόνιμα εγκατεστημένοι Έλληνες έμποροι: τα ονόματά

τους, ο τόπος προέλευσής τους, ενίοτε κάποια στοιχεία της δραστηριότητάς τους.

Οι σχετικές εγγραφές για την τριετία αυτή εκτείνονται σε δεκαεπτά φύλλα, τα οποία συνιστούν έναν πυρήνα εξαιρετικά πολύτιμο για την ιστορία της ελληνικής παρουσίας στο Λιβόρνο. Από την αποδελτίωση των φύλλων αυτών προκύπτει ένας πρώτος, σαφής κύκλος: δεκαεννέα πρόσωπα που καταγράφονται ρητά ως “ἀπὸ Ἄρτα”. Δίπλα σε αυτούς εμφανίζονται και αρκετοί ακόμη Ηπειρώτες από την ευρύτερη περιοχή της Ἀρτας—απὸ το Συρράκο, τους Καλαρύτες, τις Μπούκες — οι οποίοι διακινούσαν προϊόντα της περιοχής και συνδέονταν εμπορικά με την πόλη.

Εικ. 4. Το κτήριο της Capitaneria (Διεύθυνση του Λιμανιού) στο Λιβόρνο.

Παλαιά καρτ ποστάλ που αποτυπώνει την είσοδο του λιμένα και το διοικητικό συγκρότημα όπου καταγράφονταν τα πλοία, τα πληρώματα και τα εμπορεύματα· σημείο κλειδί για κάθε έμπορο της ελληνικής παροικίας.

Η διάκριση αυτή είναι σημαντική: το Registro επιτρέπει να δούμε, αφενός, ποιοι δηλώνουν καθαρά την καταγωγή τους από την πόλη της Ἀρτας, και αφετέρου, ποιοι προέρχονται από την ευρύτερη ζώνη που τροφοδοτούσε εμπορικά την περιοχή. Η αναλυτική παρουσίαση όλων αυτών των προσώπων, με τα ονόματα, τις χρονολογίες και τις επιμέρους παρατηρήσεις, γίνεται σε επόμενο κεφάλαιο της μελέτης.

Το Registro συμπληρώνεται από τη μελέτη της Δέσποινας Βλάμη για το ελληνικό εμπόριο στην Τοσκάνη, η οποία προσφέρει το γενικό πλαίσιο: τις εμπορικές διαδρομές, τα είδη των προϊόντων που έφταναν στο Λιβόρνο από τον ελληνικό χώρο, καθώς και τον κοινωνικό ρόλο των Ελλήνων εμπόρων στο μεγάλο λιμάνι της δυτικής Μεσογείου. Ο συνδυασμός των δύο πηγών επιτρέπει να αναδειχθεί η αρτινή παρουσία με τρόπο τεκμηριωμένο και συνδεδεμένο με τις ευρύτερες οικονομικές και ιστορικές εξελίξεις της εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 - Το ιστορικό και εμπορικό πλαίσιο στο Λιβόρνο (18ος αιώνας)

2.1 Το Λιβόρνο ως ελεύθερο λιμάνι και τόπος διαμετακομιστικού εμπορίου

Στον 18ο αιώνα το Λιβόρνο βρίσκεται σε μία από τις πιο δυναμικές φάσεις της ιστορίας του. Το καθεστώς του *porto franco*, που θεσπίζεται με τις *Livornine* των Μεδίκων, καθιστά το λιμάνι μοναδικό στην ιταλική χερσόνησο. Οι έμποροι κάθε προέλευσης —Εβραίοι, Αρμένιοι, Έλληνες, Οθωμανοί υπήκοοι, Γάλλοι, Άγγλοι και Δαλματοί— απολαμβάνουν ειδική φορολογική μεταχείριση, δικαστική αυτονομία και ελευθερία εγκατάστασης.

Η πολιτική αυτή όχι μόνο εξασφαλίζει προσέλευση ξένων κεφαλαίων, αλλά δημιουργεί και ένα πολυεθνικό εμπορικό περιβάλλον, ευέλικτο και προσαρμοσμένο στη διαμετακόμιση αγαθών μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Όπως τονίζει η Ευγενία Βλάμη, το Λιβόρνο λειτουργεί σαν «εργαστήριο μεσογειακού καπιταλισμού», όπου οι αγορές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας συνδέονται με τις βιομηχανικές ζώνες της δυτικής Ευρώπης.

Από τα ελληνικά παράλια και την Ήπειρο εισάγονται σιτηρά, δέρματα, μάλλινα, κερύ, καπνά και ζωικά προϊόντα, τα οποία συχνά αποθηκεύονται προσωρινά στις αποθήκες της πόλης προτού επαναεξαχθούν προς τη Γαλλία, την Ισπανία ή τη βόρεια Ιταλία. Αντίστροφα, ευρωπαϊκά μεταποιημένα προϊόντα —υφάσματα, μεταξωτά, σιδηρικά, χρώματα— φεύγουν από το Λιβόρνο με προορισμό τα λιμάνια της Οθωμανικής επικράτειας.

Εικ. 5. Το κτήριο της Capitaneria του λιμανιού του Λιβόρνο.

Καρτ ποστάλ των αρχών του 20ού αιώνα που αποτυπώνει το διοικητικό κέντρο του λιμανιού, όπου δηλώνονταν τα πλοία, τα φορτία και οι έμποροι που εισέρχονταν στην πόλη.

Σημείο καθημερινής διέλευσης για τους Ηπειρώτες και Αρτινούς εμπόρους που δραστηριοποιούνταν στη *Nazione Greca*. Πηγή: *Bibliotheca Labronica, Porto*, inv. 805 (ανατύπωση από το έργο της Δ. Βλάμη).

Σε αυτό το δίκτυο εντάσσεται οργανικά και η Άρτα: τα προϊόντα της ηπειρωτικής ενδοχώρας — δέρματα, μαλλί, λαγοτόμαρα και άλλα υλικά της τοπικής οικονομίας — μεταφέρονται από τον Αμβρακικό στα πλοία με προορισμό το Λιβόρνο, πριν κατευθυνθούν στα εργαστήρια και τις αγορές της δυτικής Ευρώπης. Το λιμάνι της Τοσκάνης δεν είναι, επομένως, απλώς σημείο άφιξης ελληνικών προϊόντων, αλλά κεντρικός κόμβος ενός διαρκώς ανανεούμενου πλέγματος εμπορικών και κοινωνικών σχέσεων, στο οποίο συμμετέχουν και οι Αρτινοί έμποροι και ναυτικοί της εποχής.

❖ 2.2. Οι Livornine και οι συνέπειές τους για τους αλλοδαπούς εμπόρους

Οι Livornine (1591, 1593 και 1676) αποτελούν τα κανονιστικά κείμενα με τα οποία θεμελιώθηκε το ιδιαίτερο καθεστώς του Λιβόρνο ως ελεύθερου λιμανιού. Με τις διατάξεις αυτές:

- αναγνωρίζεται πλήρης θρησκευτική ελευθερία στους ξένους εμπόρους,
- προστατεύεται η κινητή και ακίνητη περιουσία τους,
- προσφέρεται απαλλαγή από συγκεκριμένους δασμούς και περιορισμούς,

- επιτρέπεται η ίδρυση συναγωγών, ναών, αδελφοτήτων και σχολείων, και
- θεσπίζεται ειδικό εμπορικό δικαστήριο, το Consolato del Mare, αρμόδιο για τις διαφορές των εμπόρων.

Οι ρυθμίσεις αυτές δεν διαμόρφωσαν απλώς ένα ευνοϊκό περιβάλλον· δημιούργησαν μια πόλη που λειτουργούσε με εντελώς διαφορετικούς κανόνες από τα υπόλοιπα ιταλικά λιμάνια. Στο Λιβόρνο οι ξένοι –και ιδιαίτερα οι Ανατολίτες– μπορούσαν να εγκατασταθούν μόνιμα, να ανοίξουν αποθήκες, να αποκτήσουν ακίνητα και να συμμετέχουν ισότιμα στην εμπορική δραστηριότητα της πόλης.

Εικ. 6 - Η "Αποθήκη Σχοινιών" στην αρχή της οδού Ferdinanda (μετέπειτα via Vittorio Emanuele).

Καρτ ποστάλ που αποτυπώνει τον εμπορικό πυρήνα του λιμανιού, όπου βρίσκονταν εργαστήρια, αποθήκες και καταστήματα σχετιζόμενα με τη ναυτιλία. Στην περιοχή αυτή κινούνταν καθημερινά έμποροι, ναυτικοί και μεταφορείς, ανάμεσά τους και πολλοί Ηπειρώτες. Πηγή: *Bibliotheca Labronica, Vie di Livorno 15, inv. 2351* (ανατύπωση από το έργο της Δ. Βλάμη).

Σε αυτό το πλαίσιο εντάχθηκε και η *Nazione Greca*, η οποία τον 18ο αιώνα διαθέτει πλέον ναό, σχολείο, επιτρόπους και καταλόγους μελών. Οι Έλληνες λειτουργούν ως αναγνωρισμένο σώμα εμπόρων με δικαστική αυτονομία και με δυνατότητα να οργανώνουν τις εσωτερικές τους υποθέσεις — ένα καθεστώς εξαιρετικά ευνοϊκό σε σχέση με άλλα ιταλικά λιμάνια, όπου ίσχυαν αυστηροί περιορισμοί.

Η Ευγενία Βλάμη επισημαίνει ότι η μεγάλη εισροή Ηπειρωτών, νησιωτών και άλλων Ελλήνων στο Λιβόρνο στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα οφείλεται ακριβώς σε αυτή την ευελιξία. Το νομικό πλαίσιο επέτρεψε στους Έλληνες:

- να αναπτύξουν διαμετακομιστικές επιχειρήσεις,
- να συμμετέχουν στη χρηματοδότηση φορτίων, και
- να δημιουργήσουν εκτεταμένα εμπορικά δίκτυα από την Ανατολή μέχρι τη δυτική Μεσόγειο.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο κινήθηκαν και οι άνθρωποι της Άρτας. Οι Αρτινοί και οι άλλοι Ηπειρώτες που εμφανίζονται στο Registro αξιοποίησαν ακριβώς αυτή τη θεσμική «ανοιχτότητα», η οποία τους επέτρεπε να εμπορεύονται δέρματα, μάλλινα, λαγοτόμαρα και άλλα προϊόντα της ηπειρωτικής ενδοχώρας χωρίς τα εμπόδια που θα συναντούσαν σε άλλα ιταλικά λιμάνια.

2.3 Δίκτυα, προϊόντα και οργάνωση της ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας

Η ελληνική εμπορική παρουσία στο Λιβόρνο δεν ήταν μονοδιάστατη. Πολλαπλά δίκτυα —τοπικά, οικογενειακά και επαγγελματικά— συνέδεαν τους εμπόρους της Ηπείρου, των Κυκλάδων, της Χίου και των Ιονίων με την αγορά της Τοσκάνης. Οι άνθρωποι αυτοί λειτουργούσαν ως «γέφυρα» ανάμεσα στις αγορές της Ανατολής και τις ανάγκες των εργαστηρίων και των βιοτεχνιών της δυτικής Ευρώπης.

♦ 2.3.1. Προϊόντα που διακινούνταν

Με βάση το αρχειακό υλικό του Λιβόρνο και την ανάλυση της Βλάμη, τα προϊόντα των Ελλήνων εμπόρων περιλάμβαναν:

- Μάλλινα υφάσματα και κάπες της Ηπείρου (σαγιάδες, καπότες), προϊόν υψηλής ζήτησης στα εργαστήρια της Τοσκάνης.
- Δέρματα βοοειδών, αιγοπροβάτων και μικρών ζώων, τα οποία προέρχονταν κυρίως από τη δυτική Ελλάδα και την πεδιάδα της Άρτας.
- Λαγοτόμαρα και άλλα ζωικά προϊόντα, που χρησιμοποιούνταν για τσόχα και φθηνές φόδρες.
- Κερί, απαραίτητο για βιοτεχνίες και εργαστήρια.
- Σιτηρά, κυρίως από τα παράλια του Αμβρακικού.
- Καπνό, με σταθερή εμπορική αξία στην Ιταλία.
- Βαμβάκι σε μικρότερες ποσότητες.

- Ρύζι, εισαγόμενο συνήθως από οθωμανικά λιμάνια.

Τα προϊόντα αυτά αποτελούν χαρακτηριστικά αγαθά της οικονομίας της Άρτας και της ηπειρωτικής ενδοχώρας. Η παρουσία τους στο Λιβόρνο επιβεβαιώνει ότι οι Αρτινοί του Registro δεν λειτουργούσαν μόνοι τους, αλλά ως μέρος ενός ευρύτερου διασυνδεδεμένου εμπορικού χώρου.

Εικ. 7. - Η πλατεία Vittorio Emanuele, η σημερινή Piazza Grande.

Καρτ ποστάλ που απεικονίζει το κεντρικότερο σημείο του ιστορικού Λιβόρνο, όπου βρίσκονταν δημόσια κτήρια, εμπορικές στοές και το άγαλμα του Μεγάλου Δούκα. Η πλατεία αποτελούσε σημείο αναφοράς για τους ξένους ταξιδιώτες και τους Έλληνες εμπόρους που κινούνταν στην πόλη. Πηγή: Bibliotheca Labronica, Piazze 11, inv. 1567 (ανατύπωση από το έργο της Δ. Βλάμη).

♦ 2.3.2. Μορφές οργάνωσης της ελληνικής δραστηριότητας

Οι Έλληνες του Λιβόρνο διαμορφώνουν ποικίλες μορφές επιχειρηματικής και κοινωνικής οργάνωσης:

1. Οικογενειακοί οίκοι, με μέλη εγκατεστημένα στην Ήπειρο και στο Λιβόρνο, που συντόνιζαν τα φορτία και τις πληρωμές.
2. Συντροφίες και εταιρικά σχήματα, στη βάση της εμπειρίας από την αγορά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.
3. Ναυτικοί, καπεταναίοι και ιδιοκτήτες μικρών σκαφών, που αναλάμβαναν μεταφορές από Άρτα, Πρέβεζα και τα Επτάνησα.

4. Πράκτορες εγκατεστημένοι μόνιμα στο Λιβόρνο, οι οποίοι εκπροσωπούσαν οίκους της Ανατολής και μεσολαβούσαν σε συναλλαγές.
5. Τεχνίτες και εργάτες: διφθεροποιοί, καποτάδες, βιοτέχνες που σχετίζονταν με το δέρμα και το μαλλί.

Η δικτύωση αυτή επέτρεπε στους Ηπειρώτες —και ιδιαίτερα στους Αρτινούς, που εμφανίζονται στα κατάστιχα της κοινότητας— να έχουν σταθερή παρουσία στη πόλη, ανεξάρτητα από το αν ήταν μόνιμοι εγκατεστημένοι ή διερχόμενοι έμποροι. Κάθε εμπορικό ταξίδι ή καταχώριση στο Registro αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης και συνεχούς ροής ανθρώπων και αγαθών ανάμεσα στην Άρτα, τον Αμβρακικό και το Λιβόρνο.

Εικ. 8. Δύτες και ναυτικοί στο Portovecchio του Piombino.

Καρτ ποστάλ των αρχών του 20ού αιώνα με ομάδα “palombari”, επαγγελματιών δυτών που αναλάμβαναν εργασίες ανάκτησης μετάλλων και υλικών από το βυθό. Η περιοχή του Piombino, απέναντι από το νησί της Έλβας, αποτελούσε ένα από τα πιο δραστήρια ναυτικά κέντρα της Τοσκάνης.

⚓ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 - Το ταξίδι από την Άρτα στο Λιβόρνο (1760–1777)

📍 3.1 Γενικό πλαίσιο: Ιόνιο – Δυτική Ελλάδα – Λιβόρνο

Στον 18ο αιώνα το Λιβόρνο αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους κόμβους του μεσογειακού εμπορίου. Η πόλη συνδέεται σταθερά με τη Μασσαλία, τη Μάλτα, την Τεργέστη και —κυρίως— με τα Ιόνια νησιά, τα οποία λειτουργούν ως ενδιάμεσοι σταθμοί στα δρομολόγια που οδηγούν από την Οθωμανική επικράτεια προς τη δυτική Μεσόγειο. Στη Ζάκυνθο, την Κεφαλονιά και την Κέρκυρα συγκεντρώνονται προϊόντα από την Ήπειρο, τη δυτική Ελλάδα, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, πριν φορτωθούν για το Λιβόρνο.

Εικ. 9. - Η Piazza Grande του Λιβόρνο σε χρωματισμένη χαλκογραφία του 19ου αιώνα. Η κεντρική πλατεία της πόλης, με την εκκλησία της *Madonna dei Greci* στο βάθος και τις στοές των μεγάλων εμπορικών οίκων, αποτελούσε τον πυρήνα της δημόσιας ζωής του Λιβόρνο. Από εδώ περνούσαν καθημερινά έμποροι, ναυτικοί και ταξιδιώτες που κινούνταν ανάμεσα στο λιμάνι και την αγορά.

Στις ίδιες θαλάσσιες διαδρομές εντάσσονται και τα προϊόντα της Άρτας. Η πόλη, μαζί με τη Σαλαώρα —το επίνειό της στον Αμβρακικό— λειτουργεί ως το φυσικό «στόμιο» μιας μεγάλης ενδοηπειρωτικής ζώνης εμπορίου: από τα Ζαγόρια, τα Τζουμέρκα και το Μέτσοβο έως τη Θεσσαλία, τα Μετέωρα και τη δυτική Μακεδονία. Δέρματα, μάλλινα υφάσματα, μαλλί, λαγοτόμαρα, κερί, σιτηρά και ζώα κατεβαίνουν προς την Άρτα και την Πρέβεζα, όπου συσκευάζονται και προωθούνται στο Ιόνιο.

Η Βλάμη (σελ. 94–95) αναλύει ότι η ενίσχυση της ναυτιλίας του Μεσολογγίου και της Άρτας στα μέσα του 18ου αιώνα οφείλεται σε τέσσερις κύριους παράγοντες:

- στην αύξηση της παραγωγής σιτηρών και ζωικών προϊόντων,
- στη δυναμική εμπορία δερμάτων και μάλλινων της Ηπείρου,
- στο διαμετακομιστικό εμπόριο των προϊόντων της Θεσσαλίας, και

- στη συστηματική χρήση του κόλπου της Άρτας ως ασφαλούς σταθμού φόρτωσης.

Η σταθερή επικοινωνία Άρτας–Ιονίου καθιστά τη Ζάκυνθο το βασικό σημείο μετάβασης προς το Λιβόρνο. Μέσω Ζακύνθου κατευθύνεται προς την Τοσκάνη μεγάλο μέρος των φορτίων της Άρτας· και είναι ακριβώς αυτά τα δίκτυα που εξηγούν γιατί οι Αρτινοί εμφανίζονται τόσο συχνά στα κατάστιχα του Registro την περίοδο 1760–1763.

☛ 3.2. Η διαδρομή Άρτα – Πρέβεζα – Σαλαώρα – Ιόνιο – Λιβόρνο

Η πορεία ενός πλοίου από την Άρτα προς το Λιβόρνο συνήθως ήταν:

Άρτα → Σαλαώρα → Πρέβεζα → Μέσα Ιονίου → Ζάκυνθος (κύριος ενδιάμεσος σταθμός) → Κεφαλονιά / Μεσσήνα / Γαΐτα → Λιβόρνο.

Η Ζάκυνθος ήταν ο κύριος θαλάσσιος κόμβος, όπου οι φορτωτές από Άρτα παρέδιδαν τα προϊόντα τους σε Ζακυνθινούς πράκτορες που είχαν δίκτυα στη Μάλτα και στο Λιβόρνο (σελ. 89, 94 Βλάμη).

☛ 3.3. Τα καταγεγραμμένα δρομολόγια της Άρτας προς το Λιβόρνο (1757–1777)

Οι αρχειακές καταγραφές του λιμανιού του Λιβόρνο, όπως παρουσιάζονται στη μελέτη της Ευγενίας Βλάμη, επιτρέπουν την ανασύνθεση μιας σειράς δρομολογίων που συνδέουν την Άρτα και τον Αμβρακικό κόλπο με την Τοσκάνη κατά την περίοδο 1757–1777. Τα δρομολόγια αυτά αποτελούν πολύτιμες ενδείξεις για τον τρόπο με τον οποίο τα αγροτικά και βιοτεχνικά προϊόντα της Ηπείρου έφθαναν στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της δυτικής Μεσογείου.

Παρακάτω παρουσιάζονται όλες οι γνωστές αφίξεις πλοίων με άμεση αναφορά στην Άρτα, στον Κόλπο της Άρτας ή στο Λουτράκι Αμβρακικού, αυτό το χρονικό διάστημα.

1. S. Francesco di Paola — 7 Νοεμβρίου 1757

Τύπος: ταρτάνα

Σημαία / Άδεια: προξενική άδεια Αυστρίας

Καπετάνιος: Francesco Ambrosino

Προέλευση / Διαδρομή: Άρτα – Πρέβεζα – Κορώνη – Λιβόρνο

Φορτίο: κάπες

Raccomandatario: Francesco Ambrosino

Destinatario: Στέφανος Ραφτάνης

Εικ. 10. - «Ταρτάνα (tartana)· χαρακτηριστικό μεσογειακό ιστιοφόρο του 18ου αιώνα, χρησιμοποιούμενο για παράκτιο εμπόριο και μεταφορές»

2. S. Spiridone — 30 Νοεμβρίου 1767

Τύπος: ταρτάνα

Σημαία / Άδεια: Μεσολόγγι

Καπετάνιος: Πανάγος Παναγόπουλος

Εθνικότητα: οθωμανική

Προέλευση / Διαδρομή: Λουτράκι, Κόλπος Άρτας – Πρέβεζα – Messina – Bozzi – Λιβόρνο

Φορτίο: σιτάρι, αραβόσιτος, κριθάρι

Raccomandatario: Παναγιώτης Αλεξιανός

Destinatario: Ιωάννης Αργύρης Βρετός

3. La Madonna del Chicco — 25 Ιανουαρίου 1777

Τύπος: πίνκο

Σημαία / Άδεια: οθωμανική

Καπετάνιος: Αναστάσιος Ορφανός

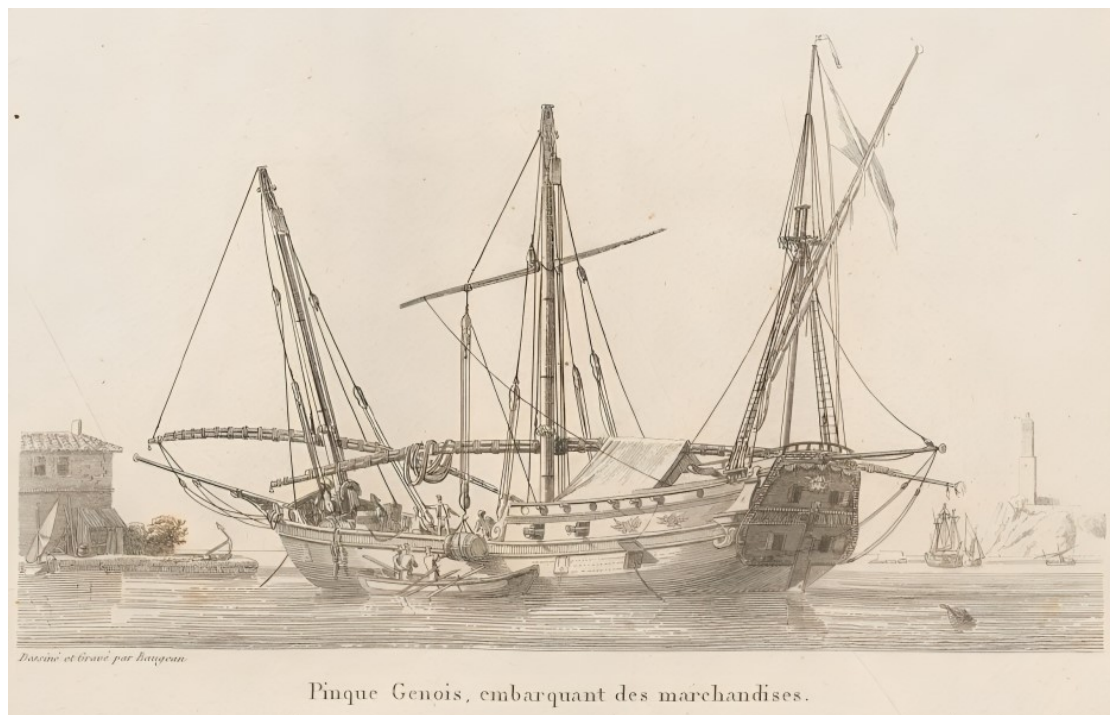
Εθνικότητα: ελληνική

Προέλευση / Διαδρομή: Άρτα – Παξοί – Λιβόρνο

Φορτίο: σιτάρι, κάπες, φτερά για παπλώματα

Raccomandatario: Αργύρης Βρετός

Destinatario: Αργύρης Βρετός & υιοί

Εικ. 11. - «Γενοβέζικο πίνκο, ένα από τα συνηθέστερα εμπορικά πλοία που συναντούσαν οι Ηπειρώτες και Αρτινοί έμποροι στα λιμάνια της δυτικής Μεσογείου»

4. I Due Amici — 11 Φεβρουαρίου 1777

Τύπος: πολάκκα

Σημαία / Άδεια: βενετική

Καπετάνιος: Gaetano Grubois

Εθνικότητα: βενετική

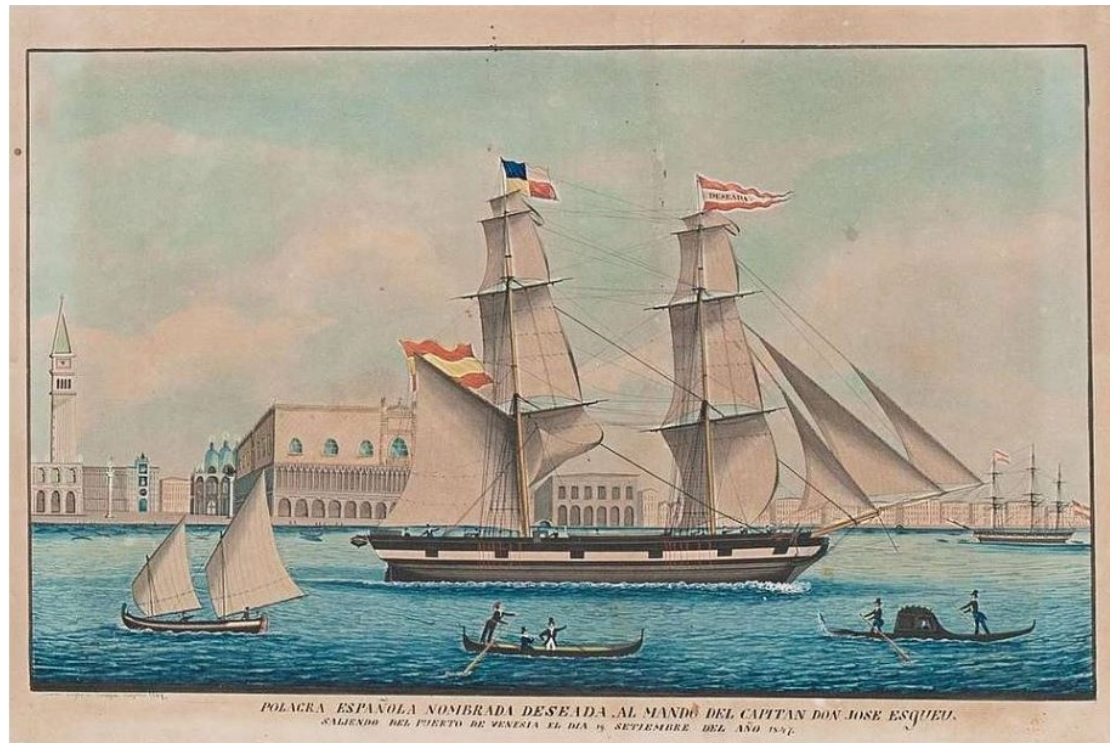
Προέλευση / Διαδρομή: Λουτράκι – Κόλπος Άρτας – Άρτα – Πρέβεζα – Porto Vecchio – Κορώνη – Λιβόρνο

Φορτίο: σιτάρι

Raccomandatario: Isaach Suares della Pegna

Destinatario: Ιωάννης Αργύρης Βρετός

Σημείωση: Το «Λουτράκι, Κόλπος Άρτας» αφορά μικρό όρμο στον Αμβρακικό, δευτερεύον επίνειο της Άρτας.

Εικ. 12. - «Πολάκα, τυπικό μεσογειακό εμπορικό σκαρί της εποχής, σε αναχώρηση από τη Βενετία.»

5. La Fortunata Vergine delle Grazie — 17 Μαρτίου 1777

Τύπος: snow

Σημαία / Άδεια: γαλλική

Καπετάνιος: Giuseppe Augier

Εθνικότητα: γαλλική

Προέλευση / Διαδρομή: Άρτα – Μάλτα – Λιβόρνο

Φορτίο: αραβόσιτος, κάπες

Raccomandatario: Fabre

Destinatario: Αργύρης Βρετός

Εικ. 13. - «Εμπορικό πλοίο τύπου snow προσεγγίζει οχυρωμένο λιμάνι της Μεσογείου (τέλη 18ου αι.).»

6. Madonna d'Agrili — 25 Μαρτίου 1777

Τύπος: πίνκο

Σημαία / Άδεια: οθωμανική

Καπετάνιος: Παύλος Κουγκουμέλης

Εθνικότητα: ελληνική

Προέλευση / Διαδρομή: Άρτα – Πρέβεζα – Messina – Gaeta – Portoferrario – Λιβόρνο

Φορτίο: σιτάρι, κάπες, μετάξι, δέματα λαγού, κιννάβαρη

Raccomandatario: Δημήτριος Κονταξής

Destinatario: Δημήτριος Κονταξής κ.ά.

7. S. Spiridone e S. Giovanni — 27 Απριλίου 1777

Τύπος: checchia

Σημαία / Άδεια: βενετική

Καπετάνιος: Antonio Budinich

Εθνικότητα: βενετική

Προέλευση / Διαδρομή: Σαλαγορά – Κόλπος Άρτας – Άρτα – Πρέβεζα – Messina – Λιβόρνο

Φορτίο: σιτάρι, κάπες, δέματα λαγού, δέρματα, μετάξι

Raccomandatario: Ιωάννης Αργύρης Βρετός

Destinatario: Ιωάννης Αργύρης Βρετός

Τα πλοία που έφυγαν από την Άρτα, το Λουτράκι και τον Κόλπο της Άρτας προς το Λιβόρνο αφορούν κυρίως την περίοδο 1757–1777. Η σταθερή παρουσία αρτινών φορτίων —σιτηρών, καπών, δερμάτων, λαγοτόμαρων και μεταξιού— επιβεβαιώνει ότι η Άρτα δεν ήταν απλώς τοπικό κέντρο, αλλά ενεργό τμήμα του ευρύτερου μεσογειακού εμπορίου.

☛ 3.4 Τύποι πλοίων στα δρομολόγια Άρτας – Λιβόρνο

Οι καταγραφές των αφίξεων στο Λιβόρνο περιλαμβάνουν ποικιλία μεσογειακών ιστιοφόρων, που εξυπηρετούσαν διαφορετικές ανάγκες μεταφοράς. Οι τύποι αυτοί είναι συχνά άγνωστοι στον σημερινό αναγνώστη, γι' αυτό παρατίθεται μια σύντομη επεξήγηση.

♦ 3.4.1 Πίνκο (pinco)

Εμπορικό πλοίο της Μεσογείου, σχετικά πλατύ και σταθερό, με ένα ή δύο κατάρτια. Ιδανικό για ογκώδη φορτία, όπως σιτηρά, κάπες και δέρματα. Ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στις γραμμές Ιονίου–Τοσκάνης και εμφανίζεται συχνά στα αρτινά δρομολόγια.

♦ 3.4.2 Πολάκκα (polacca)

Τρίστηλο, ευέλικτο εμπορικό σκαρί, μικρότερο από τα μεγάλα ατλαντικά ιστιοφόρα αλλά κατάλληλο για μεσαίες και μεγάλες αποστάσεις. Χρησιμοποιήθηκε ευρέως σε δρομολόγια της ανατολικής Μεσογείου και εμφανίζεται και στη γραμμή Λουτράκι–Άρτα–Λιβόρνο.

♦ 3.4.3 Ταρτάνα (tartana)

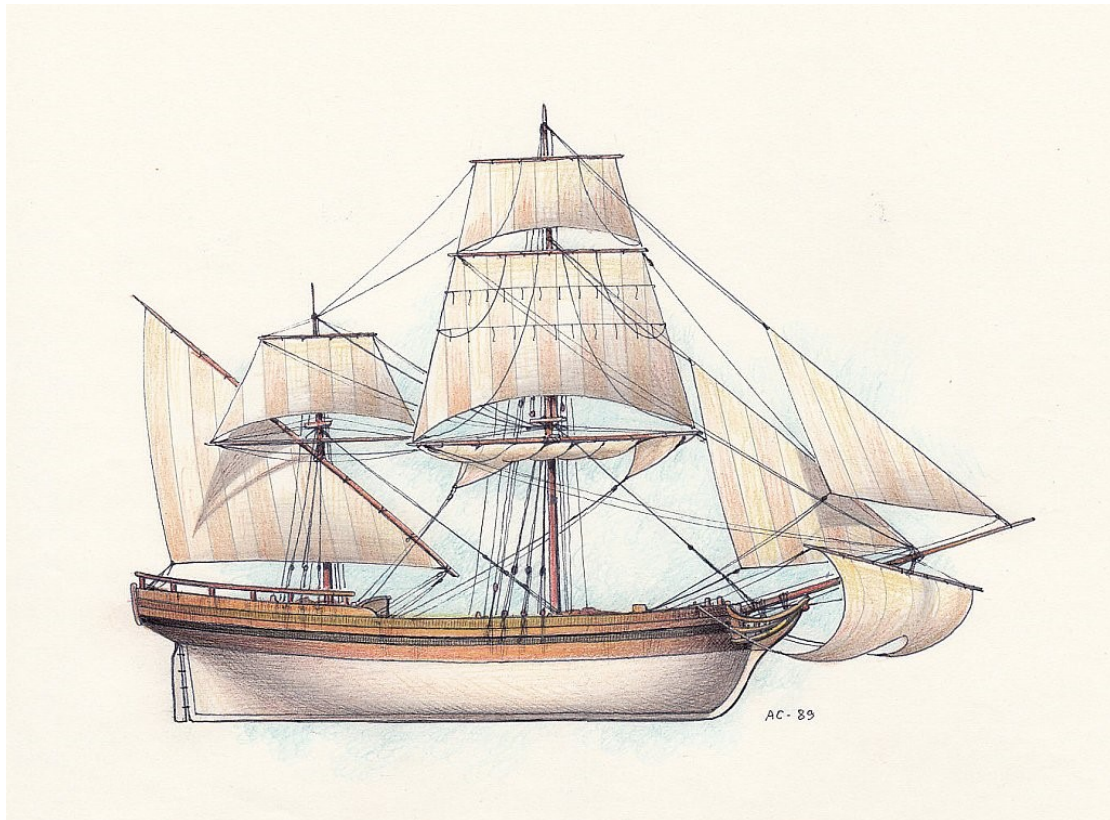
Μικρό, συνήθως μονόκαρτο ιστιοφόρο, ιδιαίτερα χρήσιμο για παράκτιες μεταφορές και σύντομες διαδρομές. Αντιπροσωπεύει τα σκάφη που εκτελούσαν τα τοπικά περάσματα Άρτα–Πρέβεζα–Σαλαώρα–Ζάκυνθος.

◆ 3.4.4 Snow

Δίστηλο ή τρίστηλο πλοίο με βρετανική προέλευση, που υιοθετήθηκε ευρέως στη Μεσόγειο. Πιο στιβαρό και ανθεκτικό σε ανοικτές θάλασσες, κατάλληλο για μακρύτερα ταξίδια όπως Άρτα–Μάλτα–Λιβόρνο.

◆ 3.4.5 Checchia

Μικρό εμπορικό σκαρί βενετικής παράδοσης, προσαρμοσμένο σε παράκτιες και νησιωτικές διαδρομές. Εμφανίζεται στα φορτία σιτηρών και δερμάτων από τον Κόλπο της Άρτας.

Εικ. 14. - «Ιστιοφόρο τύπου *checchia* (δίστηλο κέτς). Ανακατασκευή μεσογειακού εμπορικού σκάφους του 18ου–19ου αιώνα.

Η ποικιλία των τύπων αυτών δείχνει ότι το εμπόριο της Άρτας προς το Λιβόρνο βασίστηκε σε ευέλικτα μεσογειακά πλοία, ικανά να κινούνται τόσο στα παράλια του Αμβρακικού όσο και σε διεθνείς γραμμές. Οι αρτινές εξαγωγές δεν εξυπηρετούνταν από μεγάλους σκαριά, αλλά από σκάφη σταθερά, προσαρμοσμένα στη φύση των φορτίων και στις ανάγκες της εποχής

Εικ. 15. - «Έλληνας ναυτικός (Levendy Roumy), στο πρώτο σκίτσο με μάλλινη κάπα.
Χαρακτικό του Antoine-Laurent Castellan από το έργο *Moeurs, usages, costumes des Othomans*
(1812).»

❖ 3.5 Τι εξήγαγε η Άρτα

Με βάση τις αρχειακές αναφορές που παρουσιάζει η Βλάμη (σελ. 73–74, 95), αλλά και τα ίδια τα φορτία των πλοίων που έφθασαν στο Λιβόρνο, η Άρτα του 18ου αιώνα εμφανίζεται ως μια αγροκτηνοτροφική οικονομία με έντονο εξαγωγικό χαρακτήρα. Τα προϊόντα που έφευγαν από τον

Αμβρακικό και κατευθύνονταν μέσω Ιονίου προς την Τοσκάνη μπορούν να ομαδοποιηθούν στις εξής κατηγορίες:

1. Σιτηρά

- ⇒ σιτάρι
- ⇒ κριθάρι
- ⇒ αραβόσιτος

Συχνά σε μεγάλες ποσότητες, οι οποίες δικαιολογούν τη χρήση μεγαλύτερων πλοίων (πίνκο, πολάκκα, snow). Η Βλάμη επισημαίνει ότι τα λιμάνια της Άρτας και του Μεσολογγίου τροφοδοτούν σταθερά την αγορά του Λιβόρνο σε μια εποχή όπου η ζήτηση της κεντρικής και δυτικής Μεσογείου για δημητριακά παραμένει ιδιαίτερα υψηλή.

2. Μάλλινα προϊόντα και υφαντουργία

- ⇒ έτοιμες κάπες και κάλπες,
- ⇒ μάλλινα υφάσματα,
- ⇒ ακατέργαστο μαλλί.

Τα μάλλινα της Ηπείρου —ιδιαίτερα οι κάπες— αποτελούσαν βασικά προϊόντα της οικιακής βιοτεχνίας και της κτηνοτροφίας των ορεινών περιοχών. Ήταν φθηνά, ανθεκτικά και πολύτιμα για τις ανάγκες της αγροτικής και εργατικής τάξης της δυτικής Ευρώπης. Στα αρτινά φορτία εμφανίζονται συχνά σε συνδυασμό με τα σιτηρά, κάτι που αποτυπώνεται ξεκάθαρα στις αφίσες του 1777.

3. Δέρματα και ζωικά προϊόντα

- ⇒ δέρματα βοοειδών και αιγοπροβάτων,
- ⇒ «δέματα λαγού» (λαγοτόμαρα δεμένα σε δέματα),
- ⇒ λίπη, ζωικά έλαια, παστά και τυριά.

Τα δέρματα αποτελούσαν από τα σημαντικότερα εξαγωγικά προϊόντα της Άρτας. Τα λαγοτόμαρα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα για την παραγωγή τσόχας και φθηνών υφασμάτων στα εργαστήρια της Ευρώπης· η ζήτησή τους ήταν υψηλή και σταθερή.

4. Μεταξουργικά προϊόντα & βαφικά

- ⇒ μικρές ποσότητες μεταξιού,

⇒ κιννάβαρη (κόκκινη βαφική ύλη),

⇒ «ρίζες βαφής».

Η παρουσία κιννάβαρης στα φορτία της Άρτας δεν υποδηλώνει τοπική εξόρυξη, καθώς τέτοια κοιτάσματα δεν υπάρχουν στην Ήπειρο. Πρόκειται για βαφικό υλικό που προερχόταν από τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη ή άλλα εμπορικά κέντρα της οθωμανικής ενδοχώρας, και το οποίο περνούσε από την Άρτα ως μέρος ευρύτερων εμπορικών ροών. Η εμφάνισή του στα αρτινά πλοία επιβεβαιώνει τον ρόλο της πόλης ως διαμετακομιστικού κόμβου, όχι μόνο παραγωγού πρώτων υλών.

Εικ. 16. - «Άνδρας με κάπα (capotto Serenico), λιθογραφία 1841 — από το “Cenni sulla Sardegna”, καλλιτέχνης Lorenzo Pedrone.»

Συνοψίζοντας η Άρτα του 18ου αιώνα λειτουργεί ως κέντρο συλλογής και διακίνησης προϊόντων από μια ευρύτερη ηπειρωτική ενδοχώρα: από τη Θεσσαλία, τη δυτική Μακεδονία, τα Ζαγόρια και τα Τζουμέρκα. Τα προϊόντα αυτά συγκεντρώνονται στην Άρτα και την Πρέβεζα,

φορτώνονται στον Αμβρακικό (Άρτα, Σαλαώρα, Λουτράκι) και μέσω Ζακύνθου φθάνουν στο Λιβόρνο.

Η εικόνα που προκύπτει από τα φορτία των πλοίων είναι σαφής: η Άρτα δεν ήταν μια απομονωμένη επαρχιακή πόλη, αλλά ενεργό τμήμα του μεσογειακού εμπορίου, τροφοδοτώντας τα μεγάλα εργαστήρια και αγορές της δυτικής Ευρώπης με πρώτες ύλες και βιοτεχνικά προϊόντα.

❖ 3.6. Λαγοτόμαρα, κάλπες και τεχνίτες: η παραγωγική βάση της αρτινής εξαγωγής

Η παρουσία δερμάτων, λαγοτόμαρων και μάλλινων υφασμάτων στα αρτινά φορτία του 18ου αιώνα συνδέεται άμεσα με έναν ολόκληρο κόσμο ηπειρωτών τεχνιτών, υφαντριών και βυρσοδεψών, που παρήγαν και επεξεργάζονταν τα προϊόντα αυτά πριν φτάσουν στον Αμβρακικό. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν:

- τα χοντρά μάλλινα υφαντά (σκουτιά, σαγιάκια),
- τα λαγοτόμαρα ως ειδική κατηγορία δερμάτων,
- και οι καποτάδες και διφθεροποιοί, οι τεχνίτες που μετέτρεπαν τις πρώτες ύλες σε εμπορεύσιμα ενδύματα και δερμάτινα προϊόντα.

♦ 3.6.1. Το μάλλινο_υφαντό που “γεννάει” την κάπα

Στα εμπορικά κατάστιχα της Ηπείρου του 18ου και 19ου αιώνα εμφανίζεται ξανά και ξανά ένα προϊόν αυτονόητο για τους ανθρώπους της εποχής: το χοντρό μάλλινο ύφασμα, γνωστό ως σκουτί. Πρόκειται για υφαντό του αργαλειού, σε μεγάλα, ανθεκτικά κομμάτια, που αποτελούσε τη βασική πρώτη ύλη για τα χειμερινά πανωφόρια της ηπειρωτικής ενδοχώρας. Σύμφωνα με τη Μαίρη-Χριστίνη Χατζηγιάννου, η οικοτεχνική παραγωγή του σκουτιού στις ορεινές κοινότητες της Πίνδου (Καλαρρύτες κ.ά.) τροφοδοτούσε τις αγορές των Ιωαννίνων και, μέσω αυτών, την Αδριατική, όπου το ύφασμα προοριζόταν για την κατασκευή μάλλινων επενδυτών (κάπες ή καπότες).

Σε λεξικογραφικές και λαογραφικές πηγές, το χοντρό αυτό μάλλινο ύφασμα απαντά και με την ονομασία σαγιάκι / σαγιάς, οριζόμενο ρητά ως «είδος χοντρού μάλλινου υφάσματος με το οποίο κατασκευάζονται οι κάπες και οι καπότες των χωρικών, αλλιώς σκουτί». Από αυτά τα υφάσματα ράβονταν:

- οι κάπες και οι καπότες (πανωφόρια για βοσκούς, αγρότες, ναυτικούς),
- οι σαγιάδες και άλλα «σκουτιά της δουλειάς», δηλαδή ενδύματα φτιαγμένα για να αντέχουν στο κρύο, τη βροχή και τις σκληρές συνθήκες της εργασίας.

Η οικοτεχνική παραγωγή των σκουτιών και σαγιακιών δεν περιοριζόταν στα Τζουμέρκα· εντασσόταν σε ένα ευρύτερο τόξο ορεινών κοινοτήτων από το Πήλιο έως την Ήπειρο και τη Σκόδρα, που ειδικεύονταν στα χοντρά μάλλινα υφάσματα. Στις αρτινές αποστολές εμπορευμάτων που

κατευθύνονταν προς τα ιόνια και τα ιταλικά λιμάνια (Ανκόνα, Τεργέστη, Λιβόρνο), συναντάμε λοιπόν τόσο δέματα χοντρού μάλλινου υφάσματος όσο και έτοιμες κάπες και καπότες. Η διάκριση είναι σαφής:

- το σκουτί / σαγιάκι είναι η ύφανση, η πρώτη ύλη,
- η κάπα / καπότα είναι το τελικό ρούχο.

Εικ. 17 - Αρτα στα τέλη του 18ου αιώνα – Ανασύνθεση βασισμένη στο πανοραμικό σκίτσο RE 4841.47 του Louis-François Cassas (1780). Η εικόνα αυτή αποτελεί σύγχρονη γραφική ανασύνθεση του πανοραμικού σχεδίου που πραγματοποίησε ο Γάλλος περιηγητής και ζωγράφος Louis-François Cassas κατά το ταξίδι του στην Ήπειρο το 1780. Το πρωτότυπο σκίτσο, σχεδιασμένο με μολύβι και καταχωρισμένο στο λεύκωμα *Grèce, Dessins pour le voyage en Grèce du Cte de Choiseul*, φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου (αρ. καταλ. RE 4841.47). Σε αυτό ο Cassas αποτυπώνει με εντυπωσιακή ακρίβεια την πόλη της Αρτας της οθωμανικής περιόδου: την οχύρωση, τους μιναρέδες, το ρολόι, τις εκκλησίες, τους οικιστικούς όγκους και την περιβάλλουσα τοπογραφία. Στη σύγχρονη ανασύνθεση διατηρούνται πιστά η σύνθεση, η γραμμική προοπτική και τα κύρια αρχιτεκτονικά στοιχεία του αυθεντικού σχεδίου, ώστε να αποδοθεί όσο το δυνατόν πλησιέστερα η όψη της πόλης όπως την είδε και τη σχεδίασε ο Cassas το 1780.

Η ταυτόχρονη εξαγωγή δεμάτων υφάσματος και έτοιμων επενδυτών δείχνει ότι η περιοχή της Άρτας δεν λειτουργούσε μόνο ως τόπος συγκέντρωσης πρώτων υλών, αλλά και ως κέντρο μισοτελειωμένων και τελειωμένων υφαντουργικών προϊόντων, βασισμένων στην οικιακή βιοτεχνία των χωριών της Ηπείρου. Αυτή η μορφή παραγωγής, που άνθισε

τον 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα, άρχισε να υποχωρεί με την εξάπλωση των βιομηχανικών μάλλινων υφασμάτων από τη Δύση στα τέλη του 19ου αιώνα.

♦ 3.6.2. Λαγοτόμαρα: η “ταπεινή” αλλά πολύτιμη πρώτη ύλη της εποχής

Ως λαγοτόμαρα ορίζονται τα γδαρμένα δέρματα λαγού, μια κατηγορία φθηνών, αλλά χρήσιμων ζωικών πρώτων υλών. Στα εμπορικά κατάστιχα της Ηπείρου τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα τα συναντάμε σε δέματα (μπάλες), μαζί με άλλα δέρματα. Πηγές για το εμπόριο των κοινοτήτων στα ορεινά της Άρτας, αναφέρουν ρητά ότι τα λαγοτόμαρα και αρκουδοτόμαρα εξαγονταν στη Νεάπολη (Νάπολη), όπου ανταλλάσσονταν με γαιϊτάνια και χρυσοσύρματα.

Σε σχετικές μελέτες για τα πιστοποιητικά προέλευσης εμπορευμάτων του πασαλικιού Ιωαννίνων στις αρχές του 19ου αιώνα, τα λαγοτόμαρα εμφανίζονται επίσης ως τυπικό εξαγωγίμο προϊόν προς ιταλικά λιμάνια. Η αξία τους δεν ήταν υψηλή, αλλά η χρηστικότητα μεγάλη:

- αποτελούσαν πρώτη ύλη για την παραγωγή τσόχας (felt), που χρησιμοποιούνταν κυρίως για καπέλα και καλύμματα κεφαλής,
- η γούνα του λαγού μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως φόδρα για ρούχα ή ως ενδιάμεσο στρώμα σε ζεστές επενδύσεις,
- σε βιοτεχνικά κέντρα της Ευρώπης (συμπεριλαμβανομένης της Ιταλίας), κουνελοτόμαρα και λαγοτόμαρα αποτέλεσαν, μαζί με το κάστορα, βασική πρώτη ύλη για τσόχινα καπέλα, όπως δείχνει η γενικότερη ιστορία της παραγωγής felt.

Μέσα από το δίκτυο των ηπειρωτών εμπόρων, που δραστηριοποιούνται σε λιμάνια όπως η Πρέβεζα, η Κέρκυρα και η Πάτρα, τα λαγοτόμαρα της Ηπείρου μπορούσαν να φτάσουν σε διάφορα ιταλικά κέντρα – και, στο πλαίσιο του ίδιου εμπορικού κόσμου, μέχρι το Λιβόρνο, όπου εγκαθίστανται ελληνικοί εμπορικοί οίκοι ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα. Δεν επρόκειτο για «πολυτελείς γούνες», αλλά για φθηνές ζωικές ίνες απαραίτητες σε μια ολόκληρη κλίμακα μικρής βιοτεχνίας, από τα εργαστήρια τσόχας μέχρι τα φθηνά καπέλα και υφαντικά μίγματα που κάλυπταν τις καθημερινές ανάγκες των λαϊκών στρωμάτων.

♦ 3.6.3. Καποτάδες και διφθεροποιοί: οι τεχνίτες πίσω από το εμπόριο

Πίσω από τα μάλλινα υφαντά, τις κάπες και τα λαγοτόμαρα βρίσκονταν συγκεκριμένα επαγγέλματα της ηπειρωτικής ορεινής κοινωνίας.

* Οι Καποτάδες (cappottai)

Οι καποτάδες ήταν οι ράφτες που ειδικεύονταν στην κατασκευή κάπας / καπότας, δηλαδή των χοντρών μάλλινων πανωφοριών. Πηγές για τις συντεχνίες των Ιωαννίνων και τις ορεινές κοινότητες (Συρράκο, Καλαρρύτες) αναφέρουν τους καποτάδες ως ιδιαίτερη επαγγελματική ομάδα, που στηριζόταν στην οικοτεχνική παραγωγή σκουτιού στα βλαχοχώρια και παρήγαγε κάπες για την τοπική και διεθνή αγορά. Χαρακτηριστικά κείμενα για τους Συρρακιώτες και Καλαρρυτινούς καποτάδες σημειώνουν ότι εμπορεύονταν κάπες και εγκαθίσταντο σε Μάλτα, Λιβόρνο, Βενετία, Ισπανία, δείχνοντας την έκταση της διασποράς τους. Οι κάπες αυτές ήταν συχνά γνωστές στις δυτικές πηγές ως *cappotti alla greca*, δηλαδή «επενδυτές κατά τον ελληνικό τρόπο», και φοριούνταν από ναυτικούς και λιμενεργάτες στην Αδριατική.

Εικ. 18. - «The Tanner – χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα με σκηνή επεξεργασίας δέρματος και εργαλεία βυρσοδεψίας. Άγνωστος καλλιτέχνης (Unbekannt).»

* Οι Διφθεροποιοί (pellicciai)

Οι διφθεροποιοί ασχολούνταν με την κατεργασία δερμάτων:

- βυρσοδεψία,
- κατεργασία και βαφή,
- ράψιμο και διαμόρφωση σε ενδύματα ή άλλα δερμάτινα προϊόντα.

Στον ευρύτερο χώρο της Αδριατικής και της κεντρικής Ευρώπης, έρευνες για τις ελληνικές παραιοκίες (όπως της Τεργέστης) δείχνουν ότι στο πλευρό των εμπορών δραστηριοποιούνται και τεχνίτες σε κλάδους ένδυσης και δερμάτινων ειδών, που συχνά προέρχονται από ηπειρωτικούς οικισμούς.

Σε μελέτες της Δ. Βλάμη για τους Έλληνες στο Λιβόρνο, με βάση και το έργο της Όλγας Κατσιαρδή-Χέρινγκ για την Τεργέστη, επισημαίνεται η σημαντική παρουσία Ηπειρωτών σε επαγγέλματα σχετικά με υφαντουργία, ένδυση και δέρματα, γεγονός που επιτρέπει να εντάξουμε τους κατοίκους και τους διφθεροποιούς της Άρτας σε ένα ευρύτερο δίκτυο ελληνικής τεχνογνωσίας και εμπορικής δραστηριότητας στις δυτικές αγορές.

♦ 3.6.4. Τι σημαίνουν όλα αυτά για το εμπόριο της Άρτας;

Όλα τα παραπάνω δείχνουν ότι τα αρτινά φορτία που έφθαναν στα λιμάνια του Ιονίου ή της Τοσκάνης δεν ήταν απλώς αγροτικά προϊόντα “χύμα”. Ήταν το τελευταίο στάδιο μιας πολύ μεγαλύτερης και πιο σύνθετης αλυσίδας παραγωγής, η οποία ξεκινούσε από τα χωριά της Ηπείρου και κατέληγε στις αγορές της δυτικής Μεσογείου. Πίσω από κάθε κάπα ή δέμα σκουτιού κρυβόταν μια ολόκληρη διαδικασία:

- το μαλλί που κουρεύονταν στα χειμαδιά,
- η πλύση, το γνέσιμο και η υφαντική δουλειά μέσα στα σπίτια,
- το χοντρό μάλλινο ύφασμα (σκουτί, σαγιάκι) ως ενδιάμεσο προϊόν,
- η κάπα / καπότα ως τελικό ρούχο,
- και τέλος το φόρτωμα στην Άρτα και η είσοδος στο μεγάλο κανάλι του μεσογειακού εμπορίου.

Η πορεία αυτή δεν ήταν απλώς παραγωγική· ήταν κοινωνική και οικονομική, καθώς ένωνε ποιμένες, υφάντριες, τεχνίτες και εμπόρους σε μια ενιαία αλυσίδα. Το ίδιο ισχύει και για τα δέρματα και τα λαγοτόμαρα:

- τα ζώα εκτρέφονταν στην ηπειρωτική ενδοχώρα,
- τα δέρματα περνούσαν από χέρια κατεργαστών και βυρσοδεψών (διφθεροποιοί),

- μεταμορφώνονταν σε πρώτη ύλη για βαφεία, βυρσοδεψεία και εργαστήρια τσόχας,
- και τελικά μεταφέρονταν, μέσω Άρτας, σε λιμάνια της Ιταλίας και της δυτικής Μεσογείου ως εμπορεύσιμα προϊόντα.

Πίσω από κάθε δέμα, λοιπόν, που εμφανίζεται στα κατάστιχα, υπήρχε ένας μικρόκοσμος επαγγελματιών. Δεν είναι τυχαίο που στην Άρτα είχε ιδρυθεί και οργανωθεί μια μεγάλη κοινότητα με βυρσοδεψεία (οι Ταμπακιάδες), στις παρυφές του Κάστρου και δίπλα στον Άραχθο ποταμό. Έτσι, η Άρτα του 18ου αιώνα δεν ήταν απλώς ένας σταθμός συγκέντρωσης. Ήταν κόμβος ενός ζωντανού δικτύου ανθρώπων και τεχνών: ποιμένων στα βουνά, υφαντριών στους οικισμούς, βυρσοδεψών και διφθεροποιών στα εργαστήρια, εμπόρων που κινούνταν ανάμεσα σε Γιάννενα, Άρτα και ιόνια λιμάνια και μεταφορέων και καραβανιών που έφταναν έως τα Επτάνησα και, από εκεί, στη δυτική Μεσόγειο.

Η διαδρομή ολοκληρωνόταν στα λιμάνια της Ιταλίας – ανάμεσά τους και το Λιβόρνο – εκεί όπου τα αρτινά μάλλινα υφαντά, οι κάπες και τα δέρματα συναντούσαν τις ιταλικές βιοτεχνίες, τα εμπορικά δίκτυα και τους διεθνείς οίκους. Με άλλα λόγια, κάτω από τα «απλά» εμπορεύματα της Άρτας βρισκόταν μια πολύκλωνη παραγωγική οικονομία, ζωντανή και ευέλικτη, που ένωνε την ηπειρωτική κοινωνία με τη Μεσόγειο.

☛ 3.7. Πώς ταξίδευε ένας Αρτινός έμπορος το 1760–1770

Με αφετηρία τα στοιχεία της Βλάμη (σελ. 93–95) και τα καταγραμμένα δρομολόγια, μπορούμε να ανασυνθέσουμε, σε γενικές γραμμές, το ταξίδι ενός Αρτινού εμπόρου προς το Λιβόρνο γύρω στο 1760–1770.

α) Προετοιμασία στην Άρτα

Ο έμπορος συγκέντρωνε το φορτίο του από την ενδοχώρα: σιτηρά από τα εύφορα πεδινά, μάλλινα και κάπες από τα ορεινά χωριά, δέρματα και λαγοτόμαρα από κυνηγούς και κτηνοτρόφους. Συχνά διαχειριζόταν όχι μόνο δικά του εμπορεύματα, αλλά και φορτία συγγενών ή συνεταίρων, τα οποία έπρεπε να λογοδοτήσει μετά την πώληση.

β) Κατάβαση στο επίνειο (Σαλαώρα, Λουτράκι κ.λπ.)

Τα εμπορεύματα φορτώνονταν σε ζώα και κάρα και ακολουθούσαν τον δρόμο από την πόλη προς τη Σαλαώρα ή άλλους μικρούς όρμους του Αμβρακικού. Εκεί περίμεναν τα μικρά πλοιάρια ή οι σάκολες (μικρά, ρηχόκαρπα βοηθητικά πλοιάρια που χρησιμοποιούνταν για

φορτοεκφόρτωση σε αβαθή λιμάνια όπως η Σαλαώρα) που μετέφεραν το φορτίο στο μεγαλύτερο πλοίο που θα διέσχιζε το Ιόνιο.

γ) Διέλευση από Ιόνιο και ενδιάμεσους σταθμούς

Τα δρομολόγια που καταγράφει η Βλάμη δείχνουν ότι ο Αρτινός έμπορος σπανίως πήγαινε «κατ' ευθείαν» στο Λιβόρνο. Συνήθως το πλοίο περνούσε από:

- Πρέβεζα,
- κάποιο Ιόνιο νησί (Παξοί, Ζάκυνθος, Κεφαλονιά),
- ενδιάμεσους μεσογειακούς κόμβους όπως η Μεσσήνα, η Μάλτα, η Gaeta, το Portoferraio, αναλόγως των ανέμων.

Σε κάθε στάση μπορούσαν να φορτωθούν ή να εκφορτωθούν επιμέρους ποσότητες εμπορευμάτων, ή να γίνει αλλαγή πλοίου.

Εικ. 19. - «Αμβρακικός κόλπος (Gulf of Arta) σε χάρτη της Ελλάδας του Louis Stanislas d’Arcy Delarochette (1791).» Πηγή : Louis Stanislas d’Arcy Delarochette, *Map of Greece, Archipelago and part of Anadoli* – λεπτομέρεια «Ambracian Gulf, Louis Stanislas d’Arcy Delarochette, 1791», έκδοση για τον William Faden, London 1791. Ψηφιακό αντίγραφο: Wikimedia Commons, File:Ambracian Gulf, Louis Stanislas d’Arcy Delarochette,1791.jpg.

δ) Άφιξη στο Λιβόρνο και ρόλος του raccomandatarario

Στο Λιβόρνο ο Αρτινός συνήθως δεν συναλλασσόταν μόνος του με την αγορά. Οι πηγές αναφέρουν σταθερά ονόματα raccomandatari – όπως ο Αργύρης Βρετός και ο κύκλος του – οι οποίοι:

- αναλάμβαναν την εκτελωνιστική διαδικασία,
- πουλούσαν τα εμπορεύματα,
- φρόντιζαν για την αποπληρωμή δανείων, ναύλων και προμηθειών,
- κρατούσαν λογαριασμούς για λογαριασμό των εμπόρων από την Ήπειρο.

Ο έμπορος μπορούσε να μείνει στο Λιβόρνο για εβδομάδες, να κλείσει νέες συμφωνίες ή να ταξιδέψει προς άλλα ιταλικά λιμάνια, αλλά πολλές φορές το ταξίδι του ήταν πιο σύντομο: παρέδιδε το φορτίο και επέστρεφε με χρήμα ή με ευρωπαϊκά βιομηχανικά προϊόντα, τα οποία θα πουλούσε στην Άρτα και στην ευρύτερη περιοχή.

Εικ. 20. – Έλληνας ναυτικός με μάλλινη κάπα.

Χαρακτικό του Antoine-Laurent Castellan από το έργο *Moeurs, usages, costumes des Othomans* (Παρίσι, 1812). Η απεικόνιση παρουσιάζει την ενδυμασία και την όψη ενός Έλληνα ναυτικού των αρχών του 19ου αιώνα, αντίστοιχη με εκείνη των Ηπειρωτών και Αρτινών που ταξίδευαν στα μεσογειακά εμπορικά δρομολόγια.

ε) Επιστροφή και ανακύκλωση κεφαλαίων

Τα κέρδη από την πώληση των προϊόντων είτε γύριζαν ως μετρητά, είτε – συχνά – ως εμπορεύματα: υφάσματα, χρώματα, σιδηρικά, μικροπολυτελή είδη. Έτσι ο Αρτινός έμπορος λειτουργούσε ως μεσολαβητής ανάμεσα στην

τοπική κοινωνία και την ευρωπαϊκή αγορά, μεταφέροντας όχι μόνο αγαθά αλλά και πληροφορίες, πιστώσεις, νέες συνήθειες.

Το ταξίδι αυτό ήταν χρονοβόρο και επικίνδυνο (καιρός, πειρατεία, ασθένειες, ναυάγια), αλλά ταυτόχρονα άνοιγε για τους Αρτινούς έναν ευρύτερο κόσμο, στον οποίο η Άρτα δεν ήταν μια «κλειστή» επαρχιακή πόλη, αλλά μέρος ενός ζωντανού μεσογειακού δικτύου.

☛ 3.8. Ο Αργύρης Βρετός: ο άνθρωπος-κλειδί για τα αρτινά φορτία στο Λιβόρνο

Στα περισσότερα από τα δρομολόγια που σχετίζονται με την Άρτα, επανέρχεται σταθερά το όνομα του Αργύρη Βρετού, ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες εμπόρους της πόλης.

Καταγόταν από τα Ιωάννινα και εγκαταστάθηκε στο Λιβόρνο στα μέσα του 18ου αιώνα, όπου δημιούργησε έναν δραστήριο εμπορικό οίκο («Βρετός και υιοί»), ο οποίος λειτουργούσε τόσο ως *raccomandatario* όσο και ως *destinatario* για πολλά πλοία από την Ήπειρο και τα Ιόνια νησιά.

Σύμφωνα με τη Βλάμη, ο Βρετός ανήκει στην ομάδα των Ελλήνων μεσαίων και μεγάλων εμπόρων που διαχειρίζονταν το μεγαλύτερο μέρος των φορτίων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Τοσκάνη. Η δράση του οίκου του καλύπτει ένα ευρύ φάσμα: σιτηρά, μάλλινα, δέρματα, δέματα λαγού, μετάξι, αλλά και μεμονωμένα βαφικά υλικά.

Ο ρόλος του ήταν καθοριστικός για τους εμπόρους της Άρτας, γιατί:

- αναλάμβανε την εκτελωνιστική διαδικασία και τις πληρωμές,
- διέθετε τα εμπορεύματα στην αγορά του Λιβόρνο,
- διαχειριζόταν πιστώσεις και προκαταβολές,
- διατηρούσε σταθερά δίκτυα με Ζακυνθινούς και Μεσολογγίτες πράκτορες,
- συμμετείχε ενεργά στη *Nazione Greca* και στα κοινά της ελληνικής κοινότητας.

Η παρουσία του Βρετού εξηγεί γιατί πολλά αρτινά φορτία κατέληγαν στα χέρια ενός μικρού αριθμού εμπειρων πρακτόρων. Η σχέση Άρτας – Βρετού δεν ήταν τυχαία: ήταν τμήμα ενός ευρύτερου, καλά οργανωμένου ηπειρωτικού και ιονικού εμπορικού δικτύου, το οποίο συνδέει με τρόπο σχεδόν αδιάλειπτο την πόλη του Αμβρακικού με το μεγαλύτερο λιμάνι της Τοσκάνης.

❖ 3.9. Η Σαλαώρα – το επίνειο της Άρτας

Η Σαλαώρα – που στις παλαιότερες πηγές εμφανίζεται και ως Σαλαγορά – αποτέλεσε το κύριο λιμάνι της Άρτας κατά τον 18ο αιώνα. Η θέση της, κοντά στο στόμιο του Αράχθου, προσέφερε ασφαλές αγκυροβόλιο και εύκολη πρόσβαση από την πόλη, επιτρέποντας τη συγκέντρωση και φόρτωση των προϊόντων της ενδοχώρας.

Από τη Σαλαώρα φορτώνονταν σιτηρά, μάλλινα, δέρματα και μικρότερα εμπορεύματα, τα οποία κατευθύνονταν στα Ιόνια νησιά και στη συνέχεια στο Λιβόρνο.

♦ 3.9.1. Το Λουτράκι – δευτερεύον επίνειο του Αμβρακικού

Στα δρομολόγια του 18ου αιώνα εμφανίζεται και το Λουτράκι, ένας μικρός όρμος στην απέναντι ακτή του Αμβρακικού, κοντά στη σημερινή Κατούνα. Χρησιμοποιήθηκε ως δευτερεύον σημείο φόρτωσης, κυρίως για σιτηρά, ή ως εναλλακτικό αγκυροβόλιο όταν οι καιρικές συνθήκες δεν επέτρεπαν τη χρήση της Σαλαώρας.

Η Άρτα συγκέντρωνε τα προϊόντα της ενδοχώρας, ενώ ο Κόλπος της Άρτας – με κύριο επίνειο τη Σαλαώρα/Σαλαγορά και βοηθητικό το Λουτράκι – λειτουργούσε ως το κρίσιμο πέρασμα μέσα από το οποίο τα ηπειρωτικά προϊόντα έφταναν στα ιονικά και τελικά στα μεγάλα μεσογειακά λιμάνια όπως το Λιβόρνο.

Εικ. 21 — Giovanni Bartolena, *Porto di Livorno*, περ. 1910. Λάδι σε ξύλο. Società di Belle Arti, Viareggio.

Η ατμοσφαιρική απεικόνιση του λιμανιού του Λιβόρνο στις αρχές του 20ού αιώνα αναδεικνύει τη διαχρονική μορφή του χώρου όπου δραστηριοποιήθηκαν οι Έλληνες και οι Αρτινοί έμποροι ήδη από τον 18ο αιώνα. Παρότι μεταγενέστερη, η απεικόνιση του Γιουβαννί Bartolena (*Porto di Livorno*) μας επιτρέπει να συλλάβουμε οπτικά τον χώρο στον οποίο έφταναν τα πλοία από τον Αμβρακικό. Η προβλήτα, τα ιστιοφόρα και η χαμηλή γραμμή του λιμανιού παραμένουν βασικά χαρακτηριστικά του χώρου από τον 18ο αιώνα έως και τις αρχές του 20ού.

⚓ ♦ ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 - Οι Αρτινοί στο Λιβόρνο (1760–1780)

Η ποσοτική εικόνα της ελληνικής παρουσίας στο Λιβόρνο κατά τον 18ο αιώνα γίνεται σαφέστερη χάρη στα στοιχεία της Δ. Βλάμη. Σύμφωνα με τον πίνακα καταγραφών της περιόδου **1760–1763**, στο Λιβόρνο έφθασαν συνολικά **327 Έλληνες ορθόδοξοι** (Βλάμη, Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου, σ. 75). Από αυτούς, οι **96** προέρχονταν από την ευρύτερη περιοχή της **Ηπείρου**, αποτελώντας τη μεγαλύτερη γεωγραφική ομάδα της ελληνικής κοινότητας (28,4%).

264. **Μανόλης τῷ Μιχαήλ** **22: Τῷ αὐτῷ**
Α. πριγκίπ: **α: 1: Παραλῶ:**
Γεώργιος παῖν δὲ **απὸ μύσῳ**
Αναστάσιος βίας **απὸ Ἰωάννῃνα**
Μιχαὴλ νομάνος, **απὸ κατῆ**
Μιχαὴλ χρίστῳ **απὸ Ἰωάννῃνα.**
Μαρία: 16: παλαιῶ:
Μιχαὴλ νομάνος **απὸ κατῆ**
Κατῆ: Δάριος νομάνος, **απὸ Ζαυλῶ**
τῷ αὐτῷ: 10:
Κοσμάς μπέττος. **απὸ Ἄρτα**
Δημήτριος δούκῃς **απὸ Μισοχόγιν**
28: Τῷ αὐτῷ
Παναγιώτης νινδῶν: **απὸ Ἄρτα:**
Ιερὴ: 10: παλαιῶ
Δημήτριος νινδῶν, **απὸ Ἰωάννῃνα**
Πανάγιος πανάρεος **απὸ γαζίνι,**
22: Τῷ αὐτῷ
Μαρία μπέττω, **απὸ μύσῳ,**
Θεοδῶς χρίστῳ, **απὸ μισοχόγιν**
29: Τῷ αὐτῷ -
Χρίστῳ παχῶν **απὸ Σμύρνη**
Ἀναστάσιος παχῶν **απὸ Σμύρνη**
Θυνῶνα τῷ παχῶν, **απὸ Σμύρνη**
Σαφῶνα τῷ παχῶν **απὸ Σμύρνη**
Ἰωσὴφ τῷ παχῶν **απὸ Σμύρνη**
Σεπτεμβρί: 14: παλαιῶ:
Κωνσταντῖνος σαραμαγῆς: **απὸ χίω.**
Παναγιώτης ἀπογινῶν **απὸ κατῆ**
Μαρία παχῶν **απὸ μύσῳ.**
Μαρία τῶν **απὸ κατῆ.**
Γεώργιος λινδῶν **απὸ κατῆ.**

Εικ. 22. – Το φύλλο 11ν από το Registro της Nazione Greca του Λιβόρνο (1760–1763).

Σελίδα από το χειρόγραφο κατάστιχο της ελληνικής κοινότητας, όπου καταγράφονται διερχόμενοι και εγκατεστημένοι Έλληνες έμποροι, ναυτικοί και τεχνίτες μαζί με τον τόπο προέλευσής τους. Το συγκεκριμένο φύλλο περιλαμβάνει πολλές εγγραφές Ηπειρωτών και Αρτινών, πολύτιμες για την ανασύσταση των εμπορικών δικτύων της περιόδου.

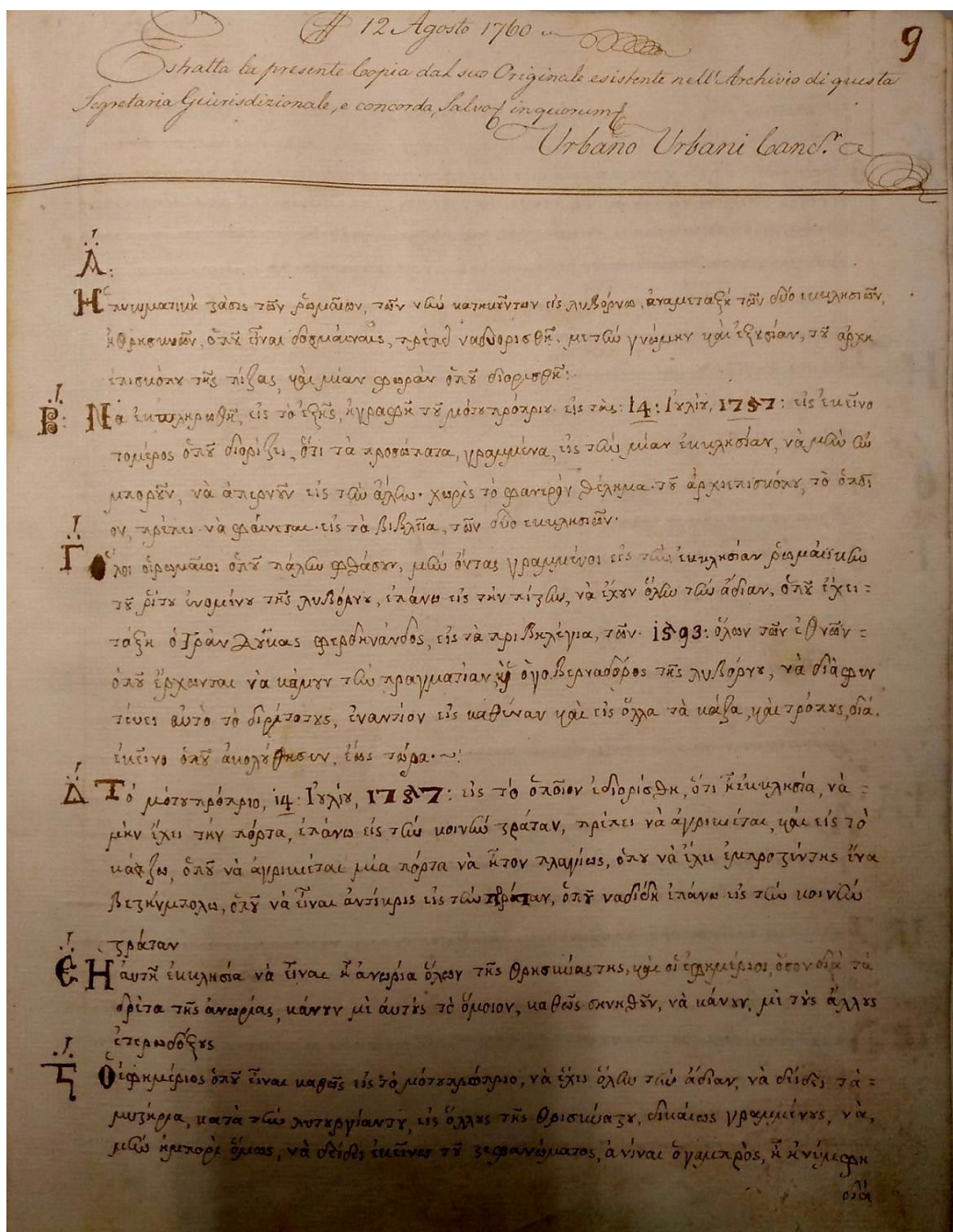
Με βάση όμως την πρωτογενή αρχειακή τεκμηρίωση που προέρχεται από τα κατάστιχα Registro dei Bastimenti / Registro dei Forestieri, προκύπτει ότι 30 από τους Ηπειρώτες αυτούς —με βάση μόνο τις καταχωρίσεις της Nazione Greca για την τριετία 1760–1763— είχαν άμεση καταγωγή από την Άρτα ή εμφανίζονται να ενεργούν εμπορικά σε άμεση σύνδεση με την πόλη. Ο αριθμός αυτός —περίπου **το ένα τρίτο** των Ηπειρωτών της περιόδου— υπογραμμίζει τον σημαντικό ρόλο της Άρτας στο ευρύτερο ηπειρωτικό δίκτυο που εμπορευόταν με το Λιβόρνο.

Η παρουσία των Αρτινών, λοιπόν, δεν ήταν περιθωριακή ούτε περιστασιακή· αντανακλά την οικονομική εξωστρέφεια της πόλης, τις εμπορικές της διαδρομές προς τα Ιόνια νησιά και τη δυτική Μεσόγειο, καθώς και τη στενή της σύνδεση με τα ηπειρωτικά και επτανησιακά δίκτυα μεταφοράς, υφαντουργίας και διαμετακόμισης. Η εικόνα αυτή μπορεί να συμπληρωθεί με τη μαρτυρία του Ν. Τωμαδάκη, ο οποίος σημειώνει ότι, παρότι η τήρηση βιβλίου εγγεγραμμένων μελών της κοινότητας δεν διατηρήθηκε συστηματικά, κατά καιρούς συντάσσονταν κατάλογοι Ελλήνων ορθοδόξων και αποστέλλονταν στον Κυβερνήτη του Λιβόρνου. Σε μία τέτοια αναφορά της 5ης Μαρτίου 1810 καταγράφονται 154 Έλληνες ορθόδοξοι (110 άνδρες και 44 γυναίκες), ενώ σε πίνακα του 1820 (*“Nomi e professioni di Greci di Rito Orientale attualmente stabiliti in Livorno”*) αναφέρονται τα ονόματα και τα επαγγέλματα 71 εγκατεστημένων Ελλήνων. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν τη διαχρονική παρουσία και τη θεσμική οργάνωση της ελληνικής παρούκίας, δείχνοντας ότι η σημασία της υπερέβη την περίοδο 1760–1780 και παρέμεινε έντονη και στις αρχές του 19ου αιώνα. Αν λάβουμε υπόψη ότι περίπου τριάντα από τα πρόσωπα που καταγράφονται στα κατάστιχα της δεκαετίας του 1760 προέρχονταν από την Άρτα, τότε ο αριθμός αυτός αντιπροσωπεύει σχεδόν το ένα πέμπτο των Ελλήνων που απογράφονται στο Λιβόρνο το 1810, γεγονός που υπογραμμίζει ακόμη περισσότερο την ισχυρή και διαχρονική παρουσία των Αρτινών στην πόλη.

📍 4.1 Το Registro της Nazione Greca ως πηγή για τους Αρτινούς

Το Registro della Nazione Greca di Livorno (επίσημο διοικητικό βιβλίο της ελληνικής κοινότητας, όπου καταγράφονταν κανονισμοί, πράξεις και μέλη), αποτελεί μία από τις σημαντικότερες σωζόμενες πηγές για τη μελέτη των Ελλήνων στο Λιβόρνο τον 18ο αιώνα και ειδικότερα για την τεκμηρίωση της παρουσίας των Αρτινών στην πόλη. Δεν πρόκειται για απλό κατάλογο ονομάτων, αλλά για διοικητικό βιβλίο πολλαπλών λειτουργιών, στο οποίο αποτυπώνεται η θεσμική, νομική και θρησκευτική

οργάνωση της ελληνικής κοινότητας. Η Nazione Greca λειτουργούσε ως αυτοδιοικούμενο σώμα υπό την εποπτεία της τοσκανικής πολιτείας και χρειαζόταν επίσημο βιβλίο για την καταγραφή όλων των πράξεων που είχαν νομική ισχύ. Το Registro, επομένως, αντιστοιχεί σε ένα «βιβλίο πρακτικών» της κοινότητας, ανάλογο με τα κοινοτικά κατάστιχα των ελληνικών παροικιών της Αδριατικής και της δυτικής Μεσογείου.

Εικ. 23 – Σελίδα 9 από το Registro της Nazione Greca του Λιβόρνο (1760). Στο άνω μέρος διακρίνεται η επίσημη επικύρωση του τοσκανού καγκελάριου Urbano Urbani, η οποία επιβεβαιώνει τον νομικό χαρακτήρα του βιβλίου. Ακολουθούν τα *statuti* της κοινότητας, όπου καταγράφονται κανονισμοί και εσωτερικές διοικητικές διατάξεις της ελληνικής παροικίας.

Στα πρώτα φύλλα του Registro συναντούμε εκτενείς κανονιστικές ρυθμίσεις (*statuti*, δηλ. εσωτερικός κανονισμός της κοινότητας), οργανωμένες με γράμματα (Α, Β, Γ, Δ κ.λπ.). Πρόκειται για τον εσωτερικό κανονισμό της κοινότητας, όπου προσδιορίζονται οι υποχρεώσεις των ιερέων, η διαδικασία τέλεσης των μυστηρίων, οι προϋποθέσεις εγγραφής νέων μελών, ζητήματα πειθαρχίας και η λειτουργία των επιτρόπων. Οι διατάξεις αυτές δείχνουν ότι η ελληνική κοινότητα του Λιβόρνο διέθετε συγκροτημένη νομοθεσία και υψηλό βαθμό θεσμικής οργάνωσης, αναγνωρισμένο από τις τοπικές αρχές.

Σε άλλα φύλλα καταγράφονται πράξεις της καθημερινής διοίκησης: χειροτονίες ή μετακινήσεις ιερέων, επικυρώσεις εγγράφων, άδειες, πιστοποιήσεις οικογενειακής κατάστασης, καθώς και αποφάσεις των επιτρόπων για υποθέσεις μελών ή επισκεπτών της κοινότητας. Οι πράξεις αυτές υπογράφονται από τους αρμόδιους παράγοντες της *Nazione* ή από τοσκανούς καγκελάριους, γεγονός που αποδεικνύει ότι το Registro είχε επίσημη και νομική βαρύτητα.

Τέλος, σε τμήματα του Registro συναντούμε ονομαστικούς καταλόγους μελών, ναυτικών, επισκεπτών ή εμπόρων που συναλλάχθηκαν με την κοινότητα. Αυτοί οι κατάλογοι συνοδεύονται συχνά από τον τόπο καταγωγής (Άρτα, Συρράκο, Καλαρρύτες, Ζαγόρι, Κρήτη, Κεφαλονιά, Μοσχόπολη κ.ά.) και αποτελούν πολύτιμο υλικό για τη μελέτη των μετακινήσεων και της κοινωνικής σύνθεσης των Ελλήνων του Λιβόρνου. Το συγκεκριμένο τμήμα της τριετίας 1760–1763, όπου καταγράφονται και οι Αρτινοί, εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο καταγραφής προσώπων που σχετίζονταν —μόνιμα ή περιστασιακά— με τη *Nazione Greca*.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένα από τα ονόματα που απαντούν στο Registro της περιόδου 1760–1763 επιβεβαιώνονται και αρκετές δεκαετίες αργότερα, σε συρραφή διαφόρων κοινοτικών και εκκλησιαστικών καταγραφών της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου (Τωμαδάκης 1982). Η παρουσία τους στον συγκεντρωτικό πίνακα του 1810 δείχνει τη διάρκεια της εγκατάστασης των συγκεκριμένων ηπειρωτικών—και σε αρκετές περιπτώσεις αρτινών—οικογενειών, καθώς και τη σταδιακή τους ενσωμάτωση στην κοινωνική και θεσμική ζωή της παροικίας.

Συνολικά, το Registro δεν προσφέρει μόνο πληροφορίες για τα ονόματα, αλλά αποκαλύπτει την εσωτερική λειτουργία, τη δικαιοδοσία και τη συνοχή της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου. Με την κατανόηση του χαρακτήρα του βιβλίου αυτού, μπορούμε πλέον να εξετάσουμε με

μεγαλύτερη σαφήνεια τα ονόματα των Αρτινών που καταγράφονται στα φύλλα της περιόδου 1760–1763.

4.2. Τα ονόματα των Αρτινών στο Registro (1760–1763)

Από τη συστηματική καταγραφή των ονομάτων που εμφανίζονται στα αρχεία του Λιβόρνο (Registro), εντοπίστηκαν τα ακόλουθα πρόσωπα, καταγόμενα από την Άρτα ή συνδεδεμένα εμπορικά με αυτήν:

Φύλλο 4v

Θεοδωρής Μπέτζος

Το πρώτο αρτινό όνομα που εμφανίζεται στο Registro. Έμπορος με εξέχουσα θέση στην κοινότητα· στις εκλογές της 16/15 Αυγούστου 1768 για τους επιτρόπους της ελληνικής εκκλησίας αναδεικνύεται πρώτος με 39 ψήφους (Τωμαδάκης, σ. 117), γεγονός που τον κατατάσσει μεταξύ των κυριότερων προκρίτων της ελληνικής παροικίας στο Λιβόρνο.

Ιωάννης Μπέτζος

Ιωάννης Πάνος

Γεώργιος Θεοχάρης

Ιωάννης Θεοχάρης

Φύλλο 5r

Χριστόδουλος Γιανήτζης

Φύλλο 6v

Θεοδώρα Λιβαδά (Αρτινή)

Χριστόδουλος Πάνος

Δημήτριος Ρίζος

Φύλλο 7v

Ιωάννης Ξερομερίτης

Φύλλο 10v

Χρήστος Ιωάννης

Δημήτριος Πάνος

Αλέξιος Μπέλλος

Φύλλο 11r

Χρήστος Σαμψός

Δημήτριος Μπορτζάς

Φύλλο 11v

Κοσμάς Μπέτζος

Παναγιώτης Νικολάου

Φύλλο 12r

Νικόλαος Νταλαμάρας

Φύλλο 13r

Δημήτριος Βαβαχρήστος

Από Συρράκο

Αθανάσιος Δήμου

Στεφανής Δήμου

Από Καλαρρύτες

Γιώργος Ψύχωτας

Νικόλαος Δελής

Δημήτριος Μπήτζης

Δημήτριος Μπόνης (Τωμαδάκης)

Από Μπούκαις (μικρός παράκτιος όρμος στην είσοδο του Αμβρακικού, που λειτουργούσε ως δευτερεύον επίνειο της αρτινής ενδοχώρας).

Νικόλαος Γαλοτήρης

Ιωάννης Πετροβήκης

Ηλίας Πετρόβης

Μιχαήλ Κωνζαντής, του καταρτιού (ναυτικός/μέλος πληρώματος)

Νικόλαος Γιουλοτήκης

Τα ονόματα αυτά, 30 στο σύνολό τους, συνθέτουν έναν πυρήνα Αρτινών εμπόρων, μεσαίων προκρίτων και πληρωμάτων, οι οποίοι ταξιδεύουν, διαμένουν ή διακινούν προϊόντα μέσω Λιβόρνο. Η παρουσία τους στα

κατάστιχα δηλώνει όχι απλή διέλευση, αλλά οργανωμένο και επαναλαμβανόμενο εμπορικό δίκτυο.

Εικ. 24. – Η οδός Ricasoli στο Λιβόρνο.

Παλαιά καρτ ποστάλ που απεικονίζει έναν από τους κεντρικούς άξονες της πόλης, όπου βρίσκονταν τα σπίτια των οικογενειών Χρ. Δημητριάδη και Γεωργ. Ροδοκανάκη, μελών της δραστήριας ελληνικής κοινότητας του 18ου–19ου αιώνα. Πηγή: Biblioteca Labronica, Vie di Livorno 15, inv. 2332.

Η συσχέτιση των ονομάτων του Registro με άλλες σύγχρονες πηγές ενισχύει ακόμη περισσότερο την εικόνα της παρουσίας των Αρτινών στο Λιβόρνο. Στις καταγραφές που δημοσιεύει ο Ν. Τωμαδάκης για την ελληνική κοινότητα της πόλης στα μέσα του 18ου αιώνα, εμφανίζονται πολλές από τις ίδιες οικογένειες που αναγνωρίζονται και στο Registro της τριετίας 1760–1763: οι Μπέτζοι, οι Πάνοι, οι Θεοχάρηδες, οι Δήμου, οι Γιαννίτζηδες, οι Μπήτζηδες, οι Νταλαμάρα/Δελαμάρα κ.α.. Στα αρχειακά κείμενα του Τωμαδάκη τα πρόσωπα αυτά προβάλλουν επειδή συμμετέχουν ως έμποροι και πρόκριτοι της κοινότητας σε ενοριακές διαδικασίες, όπως η εκλογή εφημερίου ή η επικύρωση κοινοτικών πράξεων, γεγονός που μαρτυρεί το κύρος και την οικονομική τους ισχύ. Η επανεμφάνιση των ίδιων επωνύμων στο Registro, μία γενιά αργότερα, δείχνει ότι οι Αρτινοί που καταγράφονται εκεί δεν αποτελούν μεμονωμένες παρουσίες, αλλά εντάσσονται σε παλαιότερες και ήδη εδραιωμένες οικογένειες εμπόρων της ελληνικής παροικίας. Ακόμη κι αν δεν είναι δυνατό να ταυτιστούν όλα τα επιμέρους πρόσωπα, η σύμπτωση των επωνύμων αποκαλύπτει την οικογενειακή συνέχεια, την κοινωνική

διαδοχή και τη στενή τους σύνδεση με τις δομές της κοινότητας, επιβεβαιώνοντας ότι οι Αρτινοί είχαν ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής του Λιβόρνο.

❖ 4.3. Κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των Αρτινών εμπόρων

Τα στοιχεία του Registro (1760–1763) δεν δίνουν επαγγελματικές ιδιότητες. Ωστόσο, μέσα από τα ονόματα, τις συγγένειες, τις συνεργασίες και τα εμπορικά δρομολόγια, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε την κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των Αρτινών που βρίσκονταν στο Λιβόρνο.

Η ομάδα δεν ήταν ομοιογενής· η εσωτερική της διαφοροποίηση αντανακλά την πολυσύνθετη οικονομία της Άρτας και της Ηπείρου.

♦ 4.3.1. Έμποροι και διακινητές προϊόντων

Η μεγαλύτερη ομάδα Αρτινών προερχόταν από οικογένειες που διαχειριζόνταν:

- σιτηρά,
- μάλλινα προϊόντα (κάπες – κάλπες),
- δέρματα και λαγοτόμαρα,
- μικροποσότητες ειδικών υλών.

Οι Αρτινοί αυτοί συνεργάζονταν με τους πράκτορες του Λιβόρνο, κυρίως με τον Αργύρη Βρετό, αλλά και με τον Ισαάκ Suares della Pegna, οι οποίοι αναλάμβαναν την πώληση των προϊόντων και την απόδοση των κερδών στην Άρτα.

♦ 4.3.2. Τεχνίτες και ναυτικοί

Ορισμένοι καταγεγραμμένοι Αρτινοί φαίνεται να συνδέονται με ναυτικά ή βοηθητικά επαγγέλματα, όπως ναύτες, βοηθοί πλοίων ή εργάτες φόρτωσης.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ναυτικός που δηλώνεται στο Registro ως: «ἀπὸ ταῖς Μπούκαις τοῦ καταρτίου» δηλαδή από τις Μπούκες, έναν μικρό όρμο στην είσοδο του Αμβρακικού, γνωστό από προφορική και χαρτογραφική παράδοση ως σημείο φόρτωσης και αγκυροβολίου. Η παρουσία του δείχνει ότι η κινητικότητα των ανθρώπων που σχετίζονταν με το εμπόριο της Άρτας δεν περιοριζόταν στην πόλη· επεκτεινόταν σε όλα τα παράλια σημεία του κόλπου.

Άτομα όπως αυτός πιθανότατα συμμετείχαν:

- στη φόρτωση/εκφόρτωση πλοίων,

- στη συνοδεία φορτίων ή ως πλήρωμα μικρών σκαφών που μετέφεραν προϊόντα από τις Μπούκες, τη Σαλαώρα ή άλλα σημεία του κόλπου προς τα μεγαλύτερα πλοία του Ιονίου. Έτσι ενισχύεται η εικόνα ότι η «αρτινή» παρουσία ήταν δικτυωμένη σε ολόκληρο τον Αμβρακικό.

Εικ. 25. – Η Βίλα Ροδοκανάκη στο Λιβόρνο.

Παλιό αρχοντικό της ιστορικής ελληνικής οικογένειας Ροδοκανάκη, η οποία διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην οικονομική και κοινωνική ζωή της ελληνικής παροικίας του Λιβόρνο. Το κτήριο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της τοσκανικής αρχιτεκτονικής με επιδράσεις από τα εξοχικά σπίτια των εμπόρων της εποχής. Πηγή: από το έργο της Δ. Βλάμη.

♦ 4.3.3. Μαθητευόμενοι και νέοι υπάλληλοι (garzoni)

Στο Registro εμφανίζονται αρκετά νεαρά άτομα από την Άρτα και γύρω περιοχές της Ηπείρου, τα οποία βρισκόνταν:

- ως υπηρέτες,
- μαθητευόμενοι,
- νέοι υπάλληλοι (garzoni) σε ελληνικά μαγαζιά και αποθήκες.

Η παρουσία τους μαρτυρεί ότι υπήρχε μια μικρή αλλά οργανωμένη κοινότητα: οι εγκατεστημένοι έμποροι έφεραν συγγενείς και χωριανούς τους για να μαθητεύσουν στο εμπόριο — ένα μοτίβο κοινό σε όλα τα ελληνικά εμπορικά κέντρα της Μεσογείου..

♦ 4.3.4. Μεσάζοντες – μικροπράκτορες – διαπραγματευτές

Σε μερικά ονόματα διακρίνεται ρόλος μεσολαβητή: άτομα που ταξίδευαν συχνά, πιθανώς εκπροσωπούσαν Αρτινούς ή Ηπειρώτες εμπόρους, και είχαν την ευθύνη:

- να παραλαμβάνουν φορτία,
- να εκτελώνίζουν προϊόντα,
- να μεταφέρουν εντολές ή λογαριασμούς.

Αυτός ο μικτός ρόλος (μεταφορέα – πράκτορα) ήταν συνηθισμένος στα μεσογειακά εμπορικά δίκτυα του 18ου αιώνα.

Εικ. 26.– Το λιμάνι του Λιβόρνο γύρω στο 1875.

Πρωτότυπη φωτογραφία με γενική άποψη του λιμανιού (Le Port) του Λιβόρνο στα τέλη του 19ου αιώνα, με τα ιστιοφόρα και τα παραθαλάσσια κτήρια της προκυμαίας. Πηγή: ανώνυμος φωτογράφος, Italy, Livourne (Livorno). Le Port, original photograph, περ. 1875 (διαθέσιμο μέσω ZVAB).

Η κοινωνική ταυτότητα των Αρτινών στο Λιβόρνο συνδέεται άμεσα με τις εμπορικές διαδρομές Άρτας – Πρέβεζας – Ιονίου – Τοσκάνης. Οι άνδρες αυτοί δεν αποτελούσαν μια κλειστή εμπορική ελίτ· ήταν τμήμα ενός ευέλικτου δικτύου που περιλάμβανε εμπόρους, μικρομεταφορείς, τεχνίτες και μαθητευόμενους από τα Τζουμέρκα, την Άρτα και τον ευρύτερο ηπειρωτικό χώρο.

Ένα ενδεικτικό τεκμήριο της στενής σχέσης της ελληνικής παροικίας με την Ήπειρο είναι η μαρτυρία του Ν. Τωμαδάκη για τον θάνατο του Ιγνατίου, πρώην Μητροπολίτη Άρτης και αργότερα Ουγγροβλαχίας. Ο Ιγνάτιος πέθανε το 1828 στην Πίζα και μεταφέρθηκε στο Λιβόρνο, όπου ετάφη με ιδιαίτερες τιμές «ἔμπροσθεν τῆς βασιλικῆς θύρας» της ελληνικής εκκλησίας από τους εφημερίους Ιωακείμ Βαλαμόντε και Ευγένιο Καϊρη.

Η ταφή αυτή δείχνει όχι μόνο το υψηλό κύρος της *Nazione Greca* στο τοσκανικό περιβάλλον, αλλά και τη συνεχή σύνδεσή της με την Ήπειρο: οι Ηπειρώτες του Λιβόρνο —μεταξύ τους και οι Αρτινοί— αποτελούσαν ζωντανό τμήμα ενός δικτύου με βαθιές κοινωνικές και πνευματικές ρίζες.

❖ 4.4. Η κοινότητα των Ελλήνων και των Ηπειρωτών στο Λιβόρνο

Στον 18ο αιώνα το Λιβόρνο φιλοξενούσε μία από τις πιο οργανωμένες και πολυπληθείς ελληνικές κοινότητες της δυτικής Μεσογείου. Η *Nazione Greca* αποτελούσε θεσμικό πλαίσιο με λατρευτικές, κοινωνικές και οικονομικές λειτουργίες, και σε αυτήν εντάσσονταν Έλληνες από την Ήπειρο, τα Ιόνια νησιά, το Αιγαίο και τη Μικρά Ασία.

Όταν ένας Ηπειρώτης –και ιδιαίτερα ένας Αρτινός– έφθανε για πρώτη φορά στο Λιβόρνο, βρισκόταν μπροστά σε μια πόλη διαφορετική από καθετί που γνώριζε στην πατρίδα του. Το μεγάλο τοσκανικό λιμάνι, με τα κανάλια, τις αποθήκες και τα τελωνεία του, έμοιαζε με ένα ατέλειωτο σταυροδρόμι ανθρώπων και φορτίων. Κι όμως, μέσα σε αυτόν τον ξένο κόσμο, υπήρχαν σημεία που πρόσφεραν μια αίσθηση οικειότητας· νησίδες ελληνικότητας που είχαν στηθεί με κόπο από προηγούμενες γενιές εμπόρων.

♦ Η ελληνική συνοικία (*quartiere dei Greci*)

Η πρώτη τέτοια «εστία» ήταν η «η λεγόμενη ελληνική συνοικία, γνωστή στις πηγές ως *quartiere dei Greci*». Εκεί, μέσα σε δρόμους γεμάτους εμπορεύματα, μικρά πανδοχεία και αποθήκες, λειτουργούσαν από τον 17ο αιώνα ελληνικά καταστήματα – πολλά από τα οποία διατηρούσαν

Ηπειρώτες έμποροι. Για έναν Αρτινό ταξιδιώτη, η συνοικία αυτή ήταν συχνά ο πρώτος σταθμός: εδώ θα έβρισκε έναν τόπο να μείνει, ανθρώπους να του μιλήσουν στη γλώσσα του, πληροφορίες για την αγορά, αλλά και εκείνους τους πρακτικούς βοηθούς που χρειάζονταν όλοι οι έμποροι – πράκτορες, εκτελωνιστές, αλλά και νομικούς εκπροσώπους σε μια πόλη όπου οι εμπορικές υποθέσεις ήταν καθημερινότητα.

Εικ. 27. – Το λιμάνι του Λιβόρνο σε άλλη άποψη, περ. 1875.

Πρωτότυπη φωτογραφία του τέλους του 19ου αιώνα με πανοραμική θέα του λιμανιού (Le Port) του Λιβόρνο. Διακρίνονται οι αποθήκες, τα ιστιοφόρα φορτηγών πλοίων και η έντονη εμπορική κίνηση της εποχής, που αποτυπώνει τον ρόλο του λιμανιού ως κεντρικού κόμβου στη δυτική Μεσόγειο. Πηγή: *Italie, Livourne (Livorno). Le Port, ca. 1875*, διαθέσιμο μέσω AbeBooks.

♦ Οι δύο ορθόδοξοι ναοί

Λίγο πιο πέρα, οι δύο ορθόδοξες εκκλησίες του Λιβόρνο, ο Άγιος Νικόλαος και η κοινότητα της Παναγίας, αποτελούσαν τον δεύτερο πυλώνα της ελληνικής παρουσίας. Για τον νεοαφιχθέντα έμπορο, ο ναός δεν ήταν απλώς τόπος προσευχής. Ήταν το μέρος όπου συναντιούνταν οι έμποροι, αντάλλασσαν πληροφορίες για καράβια που έφευγαν ή έφταναν,

συζητούσαν για τιμές και κινδύνους της θάλασσας, υπέγραφαν μαρτυρίες, δηλώσεις ή ακόμη και διαθήκες. Σε αυτό το περιβάλλον, ο Αρτινός ταξιδιώτης αποκτούσε τους πρώτους του οδηγούς για τον κόσμο του διεθνούς εμπορίου.

Εικ. 28. – Η ελληνική ορθόδοξη εκκλησία του Λιβόρνο (Chiesa Greca-Ortodossa).

Ιστορική φωτογραφία του ναού της ελληνικής κοινότητας, κτισμένου το 18ο αιώνα και κεντρικού σημείου αναφοράς για τη *Nazione Greca* του Λιβόρνο. Η εκκλησία αποτέλεσε θρησκευτικό, κοινωνικό και διοικητικό κέντρο των Ελλήνων εμπόρων και ναυτικών της πόλης. Πηγή εικόνας: *La Vecchia Livorno*, Photolabronico © 2011.

♦ Η «Συνάδελφος» των Ελλήνων Ορθοδόξων

Δίπλα στους ναούς λειτουργούσε η Συνάδελφος των Ελλήνων Ορθοδόξων, η *Confraternita*, ένα οργανωμένο σώμα με ταμείο, καταλόγους μελών και επιτρόπους. Εκεί εντάσσονταν Ηπειρώτες όπως οι Λουριώτηδες και Έλληνες από κάθε γωνιά του Αιγαίου και του Ιονίου – από τη Χίο και την Ύδρα έως τα Κύθηρα και την Κεφαλονιά. Μέσω της Συνάδελφου, ο Αρτινός μπορούσε να αποκτήσει συστάσεις, εγγυήσεις και πολύτιμες επαφές· ήταν ένα δίκτυο που εξασφάλιζε όχι μόνο οικονομική στήριξη αλλά και κοινωνική προστασία σε μια ξένη πόλη.

Εικ. 29. – Η εκκλησία Santissima Annunziata (Greci Uniti) σε χαρακτηριστικό του 19ου αιώνα.

Χαρακτική απεικόνιση της παλαιότερης ελληνικής εκκλησίας του Λιβόρνο, κτισμένης στις αρχές του 17ου αιώνα σε σχέδια του Alessandro Pieroni. Η εικόνα παρουσιάζει την εκκλησία όπως ήταν πριν τις μεταγενέστερες αλλοιώσεις και πολύ πριν την καταστροφή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, όταν αποτελούσε ενεργό θρησκευτικό και κοινωνικό κέντρο της ελληνικής παροικίας.

♦ Σχέσεις με Ραγουζινούς και νησιώτες

Η ελληνική κοινότητα του Λιβόρνο δεν ζούσε απομονωμένη. Σε καθημερινή επαφή βρισκόταν με δύο ακόμη σημαντικές ομάδες: τους Ραγουζινούς εμπόρους της Δαλματίας –πολλοί από τους οποίους είχαν μακρόχρονη συνεργασία με Ηπειρώτες σε φορτία σιτηρών και δερμάτων– και τους νησιώτες του Ιονίου και του Αιγαίου, Κεφαλονίτες, Ζακυνθινούς και Υδραίους, που κυριαρχούσαν στη ναυτιλία. Από αυτούς εξαρτιόνταν

συχνά οι Αρτινοί για τις μεταφορές των προϊόντων τους, για ναυλώσεις πλοίων ή για κοινές επενδύσεις.

Μέσα σε αυτό το πολύχρωμο πλέγμα ανθρώπων, οι Αρτινοί δεν σχημάτιζαν ξεχωριστή κοινότητα, αλλά κινούνταν ανάμεσα σε διαφορετικά δίκτυα. Συνδέονταν με το ηπειρωτικό σύστημα –Γιάννενα, Συρράκο, Καλαρρύτες, Άρτα, Πρέβεζα–, με το ιονικό δίκτυο των νησιών, αλλά και με το ευρύτερο μεσογειακό σύστημα της *Nazione Greca*, που απλώνονταν από τη Μασσαλία έως τη Σμύρνη. Η διπλή τους ταυτότητα, ηπειρωτική και θαλασσινή μαζί, τους έδινε ευελιξία και πρόσβαση σε δύο κόσμους: εκείνον των χερσαίων εμπορικών οίκων της Ηπείρου και εκείνον των ναυτικών επιχειρήσεων των νησιωτών.

Ήταν αυτή ακριβώς η ικανότητα να κινούνται ανάμεσα σε διαφορετικές κοινότητες –χωρίς ποτέ να αποκόπτονται από τις ρίζες τους– που έκανε τους Αρτινούς σημαντικούς κρίκους στο εμπορικό δίκτυο του Λιβόρνο και της Μεσογείου.

4.5. Η περίπτωση του Θεοδωρή Μπέτζου: ένας Αρτινός πρόκριτος της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνο

Ο Θεοδωρής Μπέτζος αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κοινωνικής και οικονομικής ανόδου των Αρτινών στο Λιβόρνο κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Εμφανίζεται ήδη στο *Registro dei Forestieri* (1760–1763) ως το πρώτο αρτινό όνομα που καταγράφεται στα κοινοτικά αρχεία, γεγονός που υποδηλώνει τόσο την πρώιμη εγκατάστασή του στην πόλη όσο και την πιθανή εμπορική κινητικότητά του στα χρόνια της μεγάλης διαμετακομιστικής ακμής του λιμανιού.

Η παρουσία του στα εκλογικά κατάστιχα της κοινότητας ενισχύει περαιτέρω τη σημασία του. Στις εκλογές της 16/15 Αυγούστου 1768 για την ανάδειξη των επιτρόπων της ελληνικής εκκλησίας της Αγίας Τριάδος, ο Μπέτζος λαμβάνει τις περισσότερες ψήφους (39), καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση (Τωμαδάκης 1982, σ. 117). Το γεγονός αυτό δείχνει ότι δεν υπήρξε απλώς ένας από τους πολλούς Ηπειρώτες εμπόρους του Λιβόρνο, αλλά ανήκε στον στενό κύκλο των προκρίτων, συμμετέχοντας ενεργά στη θεσμική οργάνωση και διοίκηση της *Nazione Greca*.

Η κοινωνική του θέση επιβεβαιώνεται και από τη μελέτη της Δ. Βλάμη, σύμφωνα με την οποία ο Μπέτζος συγκαταλέγεται στους μόλις είκοσι τέσσερις Έλληνες (και τις οικογένειές τους) που κατείχαν ακίνητη περιουσία στην πόλη κατά την περίοδο 1782–1832 (Βλάμη, *Το φιορίνι...*, σ. 228). Η κατοχή ακινήτου –ιδιαίτερα σε μια πόλη όπως το Λιβόρνο–

αποτελεί ισχυρή ένδειξη οικονομικής επιφάνειας, κοινωνικής σταθερότητας και μακροχρόνιας εγκατάστασης.

1) Χρυσόστομος ἀθανασίῃ ῥάχῃ	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Θωδωρὶς μπετζός	ἀπὸ ἄρτα
Χρίστος μπόνις	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Γεώργιος Ἰωάννῃ λαμπρός	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Ἰωάννης Νικολάου ντιρεχῆς	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Στέφανος διαρομαγιάς	ἀπὸ χιῶ
Ἰωάννης μπετζός	ἀπὸ ἄρτα
Δημήτριος βοϊνοβύκις	ἀπὸ κασιγνήβη
Ἰωάννης βοϊνοβύκις	ἀπὸ κασιγνήβη
Ἐλισάβετος ἀθανασίῃ ῥάχῃ	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Γεώργιος λυσογιάς	ἀπὸ ζάκυνθος
Γεώργιος μαυρίς	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Νικόλαος βίστιος	ἀπὸ ἀνατολικοῦ
Ἰωάννης πάρος	ἀπὸ ἄρτα
Σπυρίδων βαχαρίας	ἀπὸ Ἰωάννῃνα
Γεώργιος θωαχάρις	ἀπὸ ἄρτα
Ἰωάννης θωαχάρις	ἀπὸ ἄρτα
Ἰωάννης ξένος	ἀπὸ πάτμον
Νικόλαος παλαιολόγος	ἀπὸ πάτμον
Θεομανῆλ δαρίς	ἀπὸ πάτμον
Θεομανῆλ βοδαῆς	ἀπὸ πάτμον
Θεομανῆλ βαχίμπος	ἀπὸ πάτμον
Γεώργιος μαντζιράνις	ἀπὸ σμύρνη
Κωνσταντῖνος μαντζιράνις	ἀπὸ σμύρνη
Πάχος ἀλεξιάδης	ἀπὸ πρῆμαλβαβία
Ἐλξανοβίς ἀλεξιάδης	ἀπὸ πρῆμαλβαβία
Νικόλαος ἀλεξιάδης	ἀπὸ πρῆμαλβαβία
28 Νικόλαος ἀναστασίης	ἀπὸ πρῆμαλβαβία

Εικ. 30. – Το πρώτο φύλλο 11r από το Registro της Nazione Greca του Λιβόρνο (1760–1763) με το όνομα του πρώτου Αρτινού Θωδωρή Μπετζόν.

Συνολικά, ο Μπέτζος ενσαρκώνει τη μετατροπή των Αρτινών από περιφερειακούς εμπόρους σε οργανικό και ηγετικό τμήμα της ελληνικής παρούκίας της Τοσκάνης, αποτελώντας τον πιο τεκμηριωμένο εκπρόσωπο της αρτινής παρούςας στο Λιβόρνο.

❖ 4.6. Ο Ανδρέας Λουριώτης και η οικογένειά του: διαδρομές από την Άρτα στο Λιβόρνο και στην Ελληνική Επανάσταση

Η οικογένεια Λουριώτη αποτελεί επίσης ένα από τα χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αρτινής οικογένειας που αναδείχθηκε μέσα από τα εμπορικά δίκτυα της Δυτικής Μεσογείου και συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της πολιτικής και διοικητικής ελίτ του ελληνικού κράτους τον 19ο αιώνα. Η δράση της απλώνεται από την Άρτα και τα Ιωάννινα μέχρι τη Γενεύη, τη Νότια Ιταλία, το Λιβόρνο και τελικά το Λονδίνο.

♦ 4.6.1. Α' Γενιά: Νικόλαος και Χριστόδουλος Λουριώτης

Άρτα – Γενεύη – Κέρκυρα πριν το 1821

Τα πρώτα μέλη της οικογένειας δραστηριοποιούνται ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα.

Ο Νικόλαος Λουριώτης (1779–1832), γεννημένος στην Άρτα, μορφώνεται στα Ιωάννινα και στη συνέχεια στη Γενεύη, όπου αναπτύσσει επαφές με κύκλους Ελλήνων λογίων. Παράλληλα δραστηριοποιείται στο εμπόριο με αφετηρία την Άρτα και επαφές με κέντρα του Ιονίου και της Ιταλίας.

Η οικογένεια αφήνει ένα σπάνιο τεκμήριο της εμπορικής της δραστηριότητας: την τυπωμένη εμπορική επιστολή του 1807, αποσταλείσα από την Ανκόνα προς Κέρκυρα. Η ύπαρξη τυπωμένων εντύπων με δείγματα υπογραφών υποδεικνύει οργάνωση, δίκτυο συναλλασσομένων και πολυπλοκότητα σε επίπεδο που υπερβαίνει τα συνήθη εμπορικά σχήματα της Ηπείρου.

Ο Χριστόδουλος Λουριώτης, μορφωμένος και αυτός, μνείται το 1818 στη Φιλική Εταιρεία στην Κωνσταντινούπολη από τον Νικόλαο Σκουφά και αποστέλλεται στην Ιταλία για προπαρασκευαστικές ενέργειες της Εταιρείας. Η εμπλοκή του επιβεβαιώνει ότι η οικογένεια ανήκει στις μορφωμένες και δικτυωμένες οικογένειες της Άρτας με εξωστρέφεια και ερείσματα στη Δυτική Ευρώπη.

Αγκώνα Πρὸς τὸν Εὐτιμωτάτον Κυρίον Γεώργιον Δροσίνην

Κορυφῆς τῇ ᾠ. Νοεμβρίῳ 1807. Ε. Π.

Ἐπειτα ὑπὸ τῷ λύτῳ τῆς συντροφίας μετὰ τῷ κυρ Α. Καρλέτῳ, δὲν μὲ ἐσυγχώρησεν ἡ ὑπόθεσις νὰ σᾶς εἰδοποιήσω γλῶς φερώντισί μου εἰς τήν τῷ πιάτῳ.

Γῶρα δὲ ὅπῃ ἀπεφάσισα νὰ τὸ ἀκολουθήσω, δὲν λάτῳ διὰ τῆς παρῆς μου νὰ σᾶς κοινοποιήσω· καὶ ἐνταῦθα νὰ λάβω παρακαλῶνται σας ἐκείνῳ τῷ εὐγνωστύνῳ ἧτος ἐνταρρύνει τὸν ζῆλον καὶ προθυμίαν μου πρὸς τὰς ὑποθέσεις ἐκείνων ὅπῃ ὑπὸ καλωσύνητων ἡθέλω μοι ἐπακαταβῆται.

Εὖρον πρὸς τέτοις ἐυλογον διὰ προτεκτικότεραν ἐκτελεσθῶν τῶν πραγμάτων τῶν φίλων μου, νὰ κρατήσω μαζὶ καὶ εἰς συντροφίαν καὶ ἕνα ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν μου ὀνόματι Χριστοδῶλον Λουριώτην, ὅχι ὀλίγον ἐπιμελητὴν καὶ ἐμένα εἰς τὰ ἰντερέτα τῶν φίλων μου· ὅθεν καὶ θέλω ὑπογράφωμεθα εἰς τὴν Ἀδελφία Λουριώτη καὶ συντροφία ὡς κατωτέρω.

Καταδεχθεῖται λοιπὸν σᾶς παρακαλῶμεν νὰ λάβεται εἰς ἐνθύμησιν τῷ αὐτῷ ὑπογραφὴν μας· πᾶντες μας μετὰ τὰς συνεχεῖς προσεγγίσεις σας. Εἰς ἐκτελεσθῶν τῶν ὁποίων μᾶς εὐρίσκεται προθυμοπάτες. Σᾶς προσκυνῶμεν ἀκριβῶς καὶ μετώμεν.

ἡ ὑπογραφή τῆς δέσσης Νικολάου Λουριώτη

Χριστοδούλου Λουριώτη ὅπῃ θέλει ὑπογράψῃ Ἀλεξίου Λουριώτη καὶ κατωτέρω

ὁ χαρακτήρ τῆς δέσσης Χριστοδέλου Λουριώτη.

Χριστοδέλου Λουριώτη

Εικ. 31. – Επιστολή των αδελφών Λουριώτη προς τον Γεώργιο Δροσίνη, Ανκόνα, 8 Νοεμβρίου 1807. Χειρόγραφη επιστολή των εμπόρων Νικολάου, Χριστοδούλου και Αλεξίου Λουριώτη από την Ανκόνα προς τον Γεώργιο Δροσίνη, σχετικά με οικονομικές και εμπορικές υποθέσεις της εποχής. Το έγγραφο αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της γραφής, της γλώσσας και των δικτύων των Ελλήνων εμπόρων στη βόρεια Αδριατική στις αρχές του 19ου αιώνα.

♦ 4.6.2. Β' Γενιά: Ανδρέας Λουριώτης (1789–1864) Η καθοριστική παρουσία στο Λιβόρνο

Ο Ανδρέας Λουριώτης αποτελεί την κορυφαία φυσιογνωμία της οικογένειας και το μέλος που εκφράζει πιο καθαρά τον δεσμό μεταξύ Άρτας, Διασποράς και ευρωπαϊκής πολιτικής. Γεννημένος στην Άρτα το 1789, έλαβε ανώτερη εκπαίδευση σε ευρωπαϊκά κέντρα (Γερμανία, Παρίσι), γεγονός που θα τον καταστήσει έναν από τους πιο μορφωμένους πολιτικούς της Επανάστασης.

Εικ. 32. – «Πορτρέτο Ανδρέα Λουριώτη», ελαιογραφία σε μουσαμά του Διονυσίου Τσόκου (1850).

Έργο του Επτανήσιου ζωγράφου Διονυσίου Τσόκου, που ανήκει στη συλλογή του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου (Αθήνα). Η ελαιογραφία φιλοτεχνήθηκε γύρω στο 1850 και αποτυπώνει έναν από τους εξέχοντες λόγιους και πολιτικούς της μετεπαναστατικής περιόδου. Πηγή εικόνας: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. κατ. 6651.

Από τη δεκαετία του 1810 ο Λουριώτης εγκαθίσταται στην Ιταλία και ιδιαίτερα στο Λιβόρνο, το μεγάλο λιμάνι της Μεσογείου που συγκέντρωνε ελληνικό πληθυσμό, εμπορικούς οίκους και έναν από τους πιο ισχυρούς θεσμούς της διασποράς: τη *Nazione Greca*.

* 4.6.2.1. Ανδρέας Λουριώτης και *Nazione Greca*

Η έρευνα της Αναστασίας Βλάμη στα αρχεία του Κρατικού Αρχείου Λιβόρνο (ASL) – που πρώτη φορά φέρνει τέτοια στοιχεία στο φως για Αρτινούς – αποδεικνύει ότι ο Ανδρέας :

- εμφανίζεται ως *negoziante* (μεγαλέμπορος), ανώτερη βαθμίδα στον εμπορικό κόσμο του Λιβόρνο,

- είναι ιδιοκτήτης ή συνιδιοκτήτης ακινήτων στην πόλη (κατάστιχα 1782–1832),
- συμμετέχει στις συνελεύσεις της *Nazione Greca*, όπως στη συνεδρία του 1816, όπου συζητήθηκαν ζητήματα υποτροφιών και κοινοτικής διαχείρισης.

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι ο Λουριώτης δεν ήταν απλώς διερχόμενος, αλλά οργανικό μέλος της ελληνικής παροικίας, με σαφή θέση στον εμπορικό και θεσμικό ιστό της.

* 4.6.2.2. Το Λιβόρνο ως σχολείο πολιτικής και διεθνών σχέσεων

Η εμπειρία του στη *Nazione Greca* είχε μεγάλη σημασία:

- Αποκτά εμπειρία συμμετοχής σε συλλογικά όργανα διαχείρισης, κάτι που θυμίζει τον τρόπο λειτουργίας των μετέπειτα ελληνικών πολιτικών θεσμών.
- Δικτυώνεται με Έλληνες εμπόρους και λόγιους της ιταλικής χερσονήσου.
- Συνεργάζεται με ανθρώπους που βρίσκονται ήδη σε επαφή με τη Φιλική Εταιρεία, όπως πολλοί ομογενείς στο Λιβόρνο και τη Γένοβα.
- Γνωρίζεται σε νεαρή ηλικία με τον Ανδρέα Κάλβο, γεγονός που μαρτυρεί το πνευματικό περιβάλλον της παροικίας.

Η παραμονή στο Λιβόρνο διαμόρφωσε τον Ανδρέα ως ευρωπαίο, πριν γίνει ο διπλωμάτης της Επανάστασης.

* 4.6.2.3. Ο Ανδρέας Λουριώτης στην Επανάσταση και τα Δάνεια του Λονδίνου

Με την έκρηξη της Επανάστασης ο Λουριώτης γίνεται ένας από τους σημαντικότερους διπλωματικούς εκπροσώπους του ελληνικού αγώνα:

- αποστέλλεται από την Προσωρινή Διοίκηση στην Ευρώπη,
- βρίσκεται στο κέντρο των φιλελληνικών κινημάτων,
- επιλέγεται μαζί με τον Ιωάννη Ορλάνδο για τη διαπραγμάτευση των δανείων του Λονδίνου (1824–1825),
- αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο στην επικοινωνία της ελληνικής υπόθεσης σε διεθνές επίπεδο.

Η πολιτική και οικονομική του αντίληψη έχει τις ρίζες της στην προηγούμενη εμπειρία του στον ευρωπαϊκό εμπορικό κόσμο και στη λειτουργία των κοινοτήτων της διασποράς.

♦ 4.6.3. Γ' και Δ' Γενιά: Από την επανάσταση στη διοίκηση του ελληνικού κράτους

Η παρουσία των Λουριώτηδων στη δημόσια ζωή συνεχίζεται αδιάλειπτα:

* 4.6.3.1. Επαμεινώνδας Ν. Λουριώτης (1817–1887)

Γιος του Νικόλαου. Δικαστικός, Αρεοπαγίτης, Νομάρχης Κέρκυρας, πρώτος βασιλικός επίτροπος της Άρτας μετά το 1881, Υπουργός Εξωτερικών το 1886. Η επιστροφή του στην Άρτα μετά την ενσωμάτωση έχει ιδιαίτερη συμβολική σημασία.

* 4.6.3.2. Νικόλαος Επαμεινώνδα Λουριώτης (–1932)

Διπλωματικός υπάλληλος και νομάρχης σε μια περίοδο 40 ετών. Εκπροσωπεί την τέταρτη διαδοχική γενιά που υπηρετεί τη διοικητική και διπλωματική ιεραρχία του νεοελληνικού κράτους.

Συμπέρασμα – Η διαδρομή μιας οικογένειας: Άρτα → Λιβόρνο → Λονδίνο → Ελληνικό κράτος

Η περίπτωση της οικογένειας Λουριώτη αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της μετάβασης:

- από τον κόσμο του αρτινού και ηπειρωτικού εμπορίου,
- στο διεθνές μεσογειακό δίκτυο της Διασποράς,
- και τελικά στη συγκρότηση των πολιτικών και διοικητικών ελίτ του ελληνικού κράτους.

Η ιδιαίτερη παρουσία του Ανδρέα Λουριώτη στο Λιβόρνο – τεκμηριωμένη από ιταλικά αρχεία και για πρώτη φορά αναδεικνυόμενη στο κοινό της Άρτας – δείχνει ότι οι ρίζες της ελληνικής διπλωματίας και πολιτικής παρουσίας στην Ευρώπη βρίσκονται πολύ πριν το 1821, μέσα στα εμπορικά και κοινοτικά δίκτυα της Δυτικής Μεσογείου.

Η διαχρονική συμμετοχή των Αρτινών στα κοινοτικά όργανα της ορθόδοξης εκκλησίας του Λιβόρνο επιβεβαιώνεται και σε μεταγενέστερα έγγραφα. Στο πρακτικό των 26 Φεβρουαρίου / 4 Μαρτίου 1816 (Τωμαδάκης, σ. 125), μεταξύ των δεκαέξι επιτρόπων συναντούμε τον Γεώργιο Μπέτζο και τον Ανδρέα Λουριώτη – πρόσωπα που απαντούν ήδη στο Registro της δεκαετίας 1760. Η παρουσία τους στα διοικητικά όργανα φανερώνει τη στερεή και μακρόχρονη ένταξη της αρτινής παροικίας στην ηγετική ομάδα της *Nazione Greca*.

Η σημαντική περίπτωση της οικογένειας Λουριώτη αναδεικνύει τη βαθύτερη διάσταση αυτής της παρουσίας: πίσω από τα εμπορικά δίκτυα του 18ου αιώνα κρύβεται μια κοινωνική δυναμική που θα επηρεάσει ενεργά την πολιτική και διοικητική ιστορία της Άρτας και του ελληνικού κράτους μέχρι και το τέλος του 19ου αιώνα.

Το ελληνικό νεκροταφείο στο Λιβόρνο όπως είναι σήμερα (Photo Arte – Livorno)

Επίλογος

Η πορεία των Αρτινών στο Λιβόρνο δείχνει ότι η Άρτα του 18ου αιώνα δεν ήταν μια κλειστή επαρχιακή πόλη, αλλά ένας ζωντανός κόμβος μέσα στο μεσογειακό εμπορικό δίκτυο. Μέσα από τα κατάστιχα της *Nazione Greca* εντοπίζουμε εμπόρους, ναυτικούς και τεχνίτες που ξεκινούν από την Άρτα, διασχίζουν τον Αμβρακικό, περνούν από τα ιόνια νησιά και φτάνουν μέχρι το μεγάλο ελεύθερο λιμάνι της Τοσκάνης. Τα ονόματά τους, οι τόποι προέλευσης και τα φορτία τους φωτίζουν εκ νέου τη σχέση της Άρτας με τη θάλασσα και την ευρωπαϊκή αγορά.

Τα πρόσωπα αυτά δεν άφησαν μνημεία, άφησαν όμως ίχνη στα αρχεία. Η ανασύστασή τους δεν είναι μόνο μια άσκηση ιστορικής τεκμηρίωσης, αλλά και ένας τρόπος να ξανασυνδέσουμε τη σημερινή Άρτα με ανθρώπους που τόλμησαν να ταξιδέψουν, να ρισκάρουν και να ανοίξουν δρόμους προς τον ευρύτερο κόσμο. Οι Αρτινοί του Λιβόρνου μάς θυμίζουν ότι η τοπική

ιστορία είναι πάντα κομμάτι μιας μεγαλύτερης, μεσογειακής και ευρωπαϊκής ιστορίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Registro della Nazione Greca di Livorno (1760–1763), Archivio di Stato di Livorno.

Επιστολή αδελφών Λουριώτη προς Γεώργιο Δροσίνη, Ανκόνα, 8 Νοεμβρίου 1807, ιδιωτικό αρχείο.

Πορτρέτο Ανδρέα Λουριώτη, ελαιογραφία σε μουσαμά του Διονυσίου Τσόκου (c. 1850), Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, αρ. κατ. 6651.

Εικονογραφικό υλικό

Biblioteca Labronica “F.D. Guerrazzi”, Livorno, συλλογές Porto και Vie di Livorno (καρτ ποστάλ λιμανιού, οδών Ferdinanda/Vittorio Emanuele, Ricasoli, Capitaneria, “Αποθήκη Σχοινιών” κτλ.).

Photolabronico – La Vecchia Livorno (φωτογραφίες ελληνικής ορθόδοξης εκκλησίας Livorno).

Ιστοσελίδες παλαιών φωτογραφιών/φωτογραφικών οίκων (π.χ. AbeBooks, ZVAB) για τις φωτογραφίες Livourne – Le Port (ca. 1875).

Δευτερογενής βιβλιογραφία

Βλάμη, Ευγενία, Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου. Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο του 18ου αιώνα, Αθήνα, Εστία, 2000.

Γιαννακοπούλου, Ελένη, «Ηπειρώτες έμποροι στην Ιταλία τον 18ο αιώνα», Ο Ερανιστής, 21 (1997), σ. 141–169.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Ναοί και θεσμοί της ελληνικής κοινότητας του Λιβόρνου», ΕΕΒΣ, 16 (1940), σ. 81–127.

Τωμαδάκης, Νικόλαος, «Ηπειρώται εις το Λιβόρνον (1758–1816) και ο Ιωαννίτης σοφός ιερομόναχος Γρηγόριος ο Παλιουρίτης (1778–1816+)», Ηπειρωτικόν Ημερολόγιον, τ. 4, 1982, σ. 9–22.

Τριαντάφυλλου, Κ. Ν., Οι Κωστάκηδες της Αχαΐας και το Λιβόρνο. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνισμού της Τοσκάνης και των μετεπαναστατικών Πατρών, Αθήνα, 1968.

Υφαντουργία – Κάπες – Μάλλινη παραγωγή

Χατζημιχάλη, Αγγελική, Οι Σαρακατσάνοι, Αθήνα.

Χατζηγιάννου, Μαίρη-Χριστίνη, Μελέτες για την ηπειρωτική υφαντουργική οικοτεχνία.

Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Ακαδημία Αθηνών – Σειρά «Παλιά Επαγγέλματα».

Barber, Elizabeth Wayland, Prehistoric Textiles: The Development of Cloth in the Neolithic and Bronze Ages, Princeton University Press.

 Δέρματα – Λαγοτόμαρα – Υλικά τσόχας

“Felt – Manufacture and Materials”, Wikipedia.

Λαογραφικές πηγές για ορεινές κοινότητες της Ηπείρου (Καλαρρύτες – Συρράκο).

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

APTA 10.12.2025